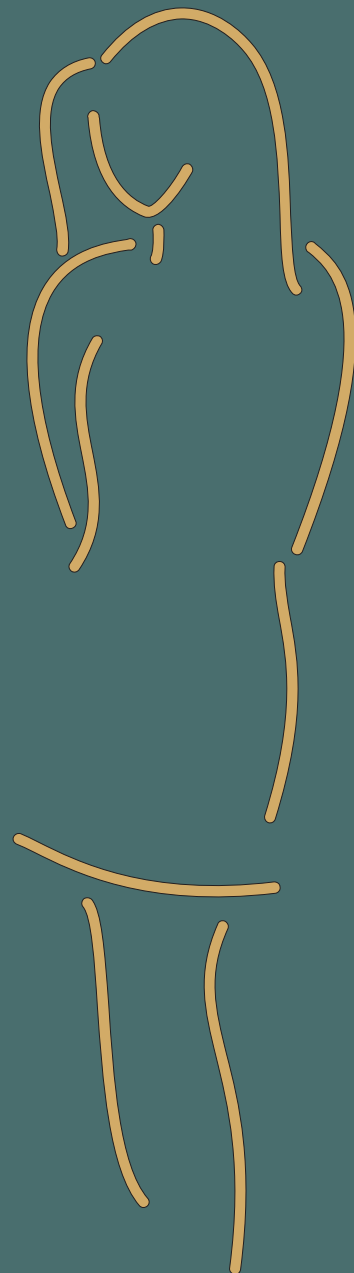

SOCIJALNA UKLJUČENOST POVRATNICA

RAZVIJANJE MJERA ZA AKTIVNO
TRŽIŠTE RADA SA FOKUSOM
NA POVRATNICE

Besima Borić

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

**SOCIJALNA UKLJUČENOST POVRATNICA
U BOSNI I HERCEGOVINI**

**RAZVIJANJE MJERA ZA AKTIVNO TRŽIŠTE RADA SA
FOKUSOM NA POVRATNICE**

– PREPORUKE I PERSPEKTIVE –

TPO Fondacija - Sarajevo

Uz podršku Vlade Kraljevine Norveške

Sarajevo, 2010. godine

**SOCIJALNA UKLJUČENOST POVRATNICA
U BOSNI I HERCEGOVINI**

**RAZVIJANJE MJERA ZA AKTIVNO TRŽIŠTE RADA
SA FOKUSOM NA POVRATNICE**

– PREPORUKE I PERSPEKTIVE –

Autorica:

Besima Borić

Recenzentice:

Velida Draško

Tatjana Banduka

Izdavač:

TPO Fondacija Sarajevo

Lektura:

Dževdana Jašarević

Dizajn i DTP:

Emir Šiljak

Štamparske usluge:

Infografika - Sarajevo

Sarajevo, 2010. godine

SADRŽAJ

1. UVOD: INTEGRACIJA POVRATNICA NA TRŽIŠTE RADA BOSNE I HERCEGOVINE	1
1.1. Kontekst.....	1
1.2. Definicija i dostupni podaci	4
1.3. Nezaposlenost kao glavni problem.....	5
2. OTKUD PROBLEM?	9
2.1. Pravni okvir za povratak.....	10
2.2. Spolna i starosna struktura raseljenih osoba	12
2.3. Prepreke za povratak	12
3. STANJE ZAPOSLENOSTI DANAS	17
3.1. Statistika	17
3.2. Radnici i radnice u privatnom sektoru	25
3.3. Potplaćenost ženskog rada	27
3.4. Raseljene osobe i zapošljavanje	28
4. USKLAĐENOST MEĐUNARODNIH I DOMAĆIH PRAVNIH AKATA	33
4.1. Međunarodni pravni dokumenti	33
4.2. Pravni dokumenti za rodnu ravnopravnost u Evropskoj Uniji	36
4.3. Pravni instrumenti za rodnu ravnopravnost Međunarodne organizacije rada	37
4.4. Domaće zakonodavstvo o rodnoj ravnopravnosti i institucionalni mehanizmi	38
Institucionalni mehanizmi za gender pitanja u Bosni i Hercegovini.....	39
Ostali propisi.....	39
Pravni okvir sektora rada i zapošljavanja	39
4.5. Nadležne institucije	41
4.6. Usklađenost pravnih dokumenata	42
4.7. Šta je dosad poduzeto?.....	45
5. RODNO OSJETLJIVE MJERE ZAPOŠLJAVANJA SA FOKUSOM NA POVRATNICE	49
5.1. Mjere	51
Za državne, entitetske i kantonalne vlade, parlamente i skupštine	51
Za kantonalne i općinske/opštinske vlasti i službe za zapošljavanje	52
Za lokalne vlasti, obrazovne institucije i specijaliziran nevladin sektor	52
6. PREPORUKE ZA REALIZACIJU PREDLOŽENIH MJERA	53
7. SAŽETAK	57
RECENZIJE	59
LITERATURA	63

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

1. UVOD: INTEGRACIJA POVROTNIKA NA TRŽIŠTE RADA BOSNE I HERCEGOVINE

“U državi sa nedefiniranom politikom razvoja, u državi koja međunarodne instrumente spolne diskriminacije ratificira, ali ne poštuje, u patrijarhalnom društvu koje i dalje žene gura u sferu privatnosti, šanse za zadovoljavanje potreba žena za ekonomskom samostalnošću su minimalne¹”

“Nekoliko međunarodnih analiza upućuje na činjenicu da su ravnopravnost spolova i gospodarski rast međusobno povezani. Čini se prirodnim pitati hoće li ravnopravnost spolova biti jedna od komparativnih prednosti Europe u doba globalizacije? Ulaskom žena na tržište rada povećava se i gospodarski rast. U Danskoj je porast stope participacije ženske radne snage od 1970. do 1990. godine uzrokovao gospodarski rast od više od 40% u istom razdoblju. Posljednjih godina ista se tendencija može uočiti i u drugim europskim zemljama. Međutim, porast u stopi participacije ženske radne snage značio je i pad nataliteta u Europi. To bi dugoročno moglo ugroziti gospodarski rast²”.

Odgovoriti na pitanje koje je mjere aktivne politike zapošljavanja, sa fokusom na žene povratnice, potrebno poduzeti i predložiti, traži i odgovor na nekoliko bitnih i nezaobilaznih pitanja koja zadiru u samu bit života i rada u Bosni i Hercegovini. Događaji iz nedavne prošlosti, politička volja, ustavno uređenje, institucionalna i pravna spremnost, ekonomska razvijenost, perspektive evropskog puta i zakonske usklađenosti sa evropskim standardima, povratak kao takav, položaj žena općenito i specifično u oblasti rada i zapošljavanja, briga o ljudima, koordinacija resornih subjekata po vertikali i horizontali, itd. Sve su ovo pitanja koja utiču na ovu oblast. Ovaj rad nema ambiciju odgovoriti na sve njih niti dati rješenja za niz nezavršenih i nedorečenih, a uvezanih procesa, koji, više ili manje, bitno utiču i na pitanja u fokusu ove analize, ali ima ambiciju snažno naglasiti bitnost stanja u svim nabrojanim oblastim, kao kočnice u bržem rješavanju pitanja rada i zapošljavanja povratnika, i svakako, položaja žena u tom kontekstu. Ipak, da bi odgovorili na pitanje u fokusu, ova analiza će se pozabaviti pitanjem povratka općenito u Bosni i Hercegovini, te položajem povratnika i povratnica, kao i pitanjem (ne)zaposlenosti općenito, sa fokusom na položaj žena, a posebno povratnica, na bosanskohercegovačkom tržištu rada.

1.1. Kontekst

U posljednjih petnaestak godina na cijelom prostoru Balkana prisutne su intenzivne socijalne, ekonomske i političke promjene. U kontekstu političkih tranzicija, ekonomskih transformacija, etničkih sukoba, ratova i agresije, migracija i emigracija, stvorene su nove države na teritoriji bivše Jugoslavije. U toku 90-tih, do tada socijalističke države Balkana, započele su demokratsku tranziciju koja još uvijek traje, usporena raznim faktorima kao što su slabi kapaciteti države, populistička politička kultura, snažni nacionalizmi, snažan uticaj nedemokratskih političkih stranaka i nedostatak demokratske tradicije, rasprostranjena korupcija i organizirani kriminal, socijalna i ekonomska nesigurnost, itd.³ Proces tranzicije, koji podrazumijeva uvođenje tržišne ekonomije i njemu primjerenih tržišnih odnosa kao i uspostavu odgovarajućih institucionalnih mehanizama u Bosni i Hercegovini, uzrokovao je značajne promjene u sferi

1 Belić Martina, Žene i rad, B.a.B.e, Zagreb, 2000.

2 Mette Seneca Klove, Odjel za ravnopravnost spolova Ministarstva za socijalnu politiku, Danska.

3 Marina Blagojević, Položaj žena u zemljama Balkana, GC FBiH i GC RS, 2003.

rada i zapošljavanja. Tržišna transformacija je uključivala i proces vlasničke transformacije do tada društvenih preduzeća. Ovaj proces je iniciran u bivšim jugoslovenskim republikama još krajem 80-ih u sklopu tzv. "Markovićeve privatizacije", kojom je otvorena mogućnost za transformaciju preduzeća u društvenoj svojini u privatna preduzeća, kroz izdavanja i prodaju internih dionica radnicima preduzeća ili kroz djelimičnu ili cjelovitu prodaju preduzeća. Ovakav koncept privatizacije je rezultirao transformacijom od oko 30% ukupnog broja preduzeća na koji se on odnosio, a prednost je davao zaposlenima (insajderski karakter privatizacije) i nudio izrazito preferencijalni tretman domaćim investitorima kroz znatne popuste i rok otplate od deset godina⁴. Nakon raspada Jugoslavije, sve njene republike uspostavljaju vlastite zakone i modele po kojima se privatizacija nastavlja.

Ratni sukobi u Bosni i Hercegovini su zaustavili ovaj proces, a kasnije, nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma 1995. ovaj proces je nastavljen, mada se odvijao drugačijim tokom. S obzirom na novo državno političko uređenje, sa dva entiteta sa velikim nadležnostima, provođena su dva modela - model vaučera koji je bio primijenjen u Republici Srpskoj, i certifikata, korištenih u Federaciji BiH. Kasnije je model u FBiH komplementiran primjenom javnih akcija, tendera i privatizacijom malih preduzeća. U RS-u osim ovih metoda korištene su i metode ponuda i direktnih prodaja. Prema zbirnim rezultatima privatizacije u FBiH, do kraja 2003. obavljena je djelimična ili potpuna privatizacija u 1.284 preduzeća ili 88,55% (potpuna privatizacije je izvršena u 960 preduzeća ili 66,2%)⁵. U međuvremenu su u RS-u prodana dva preduzeća od strateškog značaja, telekom RS-a i rafinerija nafte, a u FBiH je to još uvijek u pripreмноj fazi i, s obzirom na rezultate oktobarskih izbora, teško da može doći do direktne ili potpune prodaje strateških preduzeća kao što su BH Telekom i Elektroprivreda BiH.

Privatizacija je radnike i radnice u Bosni i Hercegovini dovela u veoma težak položaj ugrožavajući njihova prava i izlažući ih različitim rizicima. Siromaštvo je naročito prisutno među otpuštenim radnicima kojima bivša preduzeća nisu izmirila obaveze prema penzionom i zdravstvenom osiguranju, zbog čega ne mogu ostvariti pripadajuća socijalna prava. Značajan broj radnika našao se u instituciji tzv. "čekanja" ili upućivanja na evidenciju službi za zapošljavanje. Posljedice ovakvog stanja, također, odrazile su se više na žene nego na muškarce, jer su one bile prve upućivane na čekanje i službe za zapošljavanje, uglavnom zbog stereotipnog i patrijarhalnog stajališta da su muškarci, a ne žene, izdržavatelji porodica, i kao takvi, u situacijama otpuštanja imaju prednost na radno mjesto u odnosu na ženu.

U post-ratnom periodu, BiH se suočava sa dva paralelna procesa koja su veoma složena i od izuzetnog utjecaja na položaj žena, što uključuje:

- (1) implementaciju mirovnog sporazuma i, kroz to, rekonstrukciju zemlje i
- (2) ekonomski oporavak i sveobuhvatnu tranziciju iz planske socijalističke u tržišnu ekonomiju. BiH je danas u fazi tranzicije u svakom smislu.

Tranzicija sama po sebi donosi niz problema i potresa u privredi. Država nerentabilnim preduzećima uskraćuje potporu uobičajenu za socijalističku privredu. Ovo uzrokuje stečaj preduzeća što dalje za sobom povlači masovna otpuštanja. Mnogi su suočeni sa pitanjima prekvalifikacije i nastupa izuzetno teška situacija na tržištu rada, posebno za žene koje najčešće nisu u mogućnosti da prate ova kretanja u privredi, a ekonomska moć građana sve više slabi.

4 Privatizacija i transformacija tržišta rada u Jugoistočnoj Evropi, Sindikalna mreža Jugoistočne Evrope za ekonomsku politku, MKSS, 2005.

5 Ibid

Izuzetno teško ekonomsko stanje, visoka zastupljenost sive ekonomije, siromaštvo i masovna nezaposlenost, spor proces privatizacije, te široko rasprostranjena korupcija i organizovani kriminal, slika je BiH danas. Nedovoljno razvijene institucije i odsustvo vladavine zakona dalje produbljuje ovaj proces⁶.

Rad na crno je posebno prisutan u uslužnim djelatnostima, trgovini, ugostiteljstvu, tekstilnoj industriji, gdje su žene izložene posebnom obliku diskriminacije. Ovdje se najviše osjećaju posljedice tranzicije i to uglavnom u privatnom sektoru, gdje su žene radna snaga koju je moguće veoma lako otpustiti, jer je to uglavnom privremeno zapošljavanje.

Prisilne migracije unutar i van zemlje dovele su do promjene u strukturi porodice i promijenile njihovu ulogu u njoj. Raspad porodice i porodične zajednice prisilio je žene da preuzmu novu ulogu i nove odgovornosti – za svoju djecu i starije srodnike, a često i za širu zajednicu. Žene su postale "glava" domaćinstva i hraniteljice porodica, preuzele odgovornost da zarađuju za život, vode računa o dobrima i stočnom fondu, trguju, itd. Aktivne su i van svog doma u poslovima koje su obično tradicionalno obavljali muškarci. To uvjetuje razvoj sposobnosti za preživljavanje, ali zahtijeva hrabrost i izdržljivost, kako bi se održale i ponovo osnažile porodice i zajednice razorene ratom i prisilnim migracijama.

Prvi put i, odjednom, bez pripreme, one su postale primarne nositeljice zarade za svoje porodice, preuzele odgovornost da odlučuju o mjestu boravka, sticanju i raspodjeli novca, te o svim drugim egzistencijalnim pitanjima. Uz to njih prati i bezbroj koraka koji su za njih emocionalno teški, kao što su: zauzimanje tuđe imovine bez mogućnosti da odu negdje drugdje, smrt sinova, muževa, očeva; proglašavanje njihovih muževa mrtvim radi nasljeđivanja prava na penziju ili imovinu, donošenje odluka gdje i kako dalje.

Primjetne su i porodice čiji se ostali članovi nisu snašli u urbanom okruženju, pa je teret brige za čitavu porodicu pao na djevojčice/djevojke koje prekidaju redovno školovanje i rade poslove iz nužde. Ovo je veoma prisutno u porodicama gdje žene-majke pate od psihičkih posljedica i nesigurnosti i porodicama na čijem se čelu nalaze muškarci koji su se nakon gubitka supruge po prvi put našli u situaciji da se sami brinu o svojoj djeci.

Žene, koje imaju mušku podršku, a koje su do sada bile domaćice, imaju velike probleme sa upravljanjem, potrošnjom i proizvodnjom u domaćinstvu, jer prihodi koje donosi muž nisu dovoljni. U takvoj se porodici žene osjećaju više opterećenim od muškaraca, upravo zbog raznovrsnih poslova koje obavljaju u porodici. One se moraju dodatno angažirati kako bi ojačale siromašni kućni budžet, a da pri tome nemaju izbora i prihvataju se teških i slabije plaćenih poslova⁷.

I naše društvo, kao i sva društva u tranziciji, još uvijek traži društveni konsenzus o prioritetima razvoja. U bosanskohercegovačkim složenim uvjetima nije jednostavno doći do njega. Na žalost, kod nas se za sve ove godine nije razvila industrijska ni bilo koja druga proizvodnja koja bi zaposlila stanovništvo, zadržala ga u zemlji i obezbijedila mu ekonomsku i socijalnu stabilnost. Uspostava balansa između kapitala i profita, sa jedne, i zadovoljavanja ljudskih potreba, sa druge strane, nije još uvijek prioritet politika koje kreiraju život i odnose u BiH. Ali jeste šansa i muškarcima i ženama, i u politici i u svim drugim oblastima.

Prema oskudnim statistikama u oblasti zapošljavanja povratničke populacije, specifično žena, može se zaključiti da osmišljene i učinkovite strategije u ovoj oblasti nije ni bilo i da su rezultati poražavajući. Na

6 Dr. Jasna Bakšić-Muftić u saradnji sa Global Rights, Društveni kontekst za ostvarivanje ženskih ljudskih prava u BiH, Bosna i Hercegovina, NVO Izvještaj u sjeni

7 DPA - Državni plan akcije za gender po Pekinškoj deklaraciji, Agencija za ravnopravnost spolova BiH, 2005.

sreću, u posljednjih nekoliko godina, obaveza vođenja statistike razvrstane po spolu, u dobroj mjeri nam omogućava praćenje stanja ženske i muške radne snage na tržištu rada, kvalifikacionoj strukturi, dinamici zapošljavanja i slično. Opredijeljenost Bosne i Hercegovine ka evropskom putu je ubrzala i nastajanje analiza stanja u mnogim oblastima, uključujući i oblast rada i zapošljavanja, tržišta rada, zakonodavstva, potrebe za koordinacijom na državnom nivou, što omogućava precizniji uvid u stanje u ovoj oblasti nego što je to bilo moguće ranijih godina. Analize i informacije gender centara FBiH i RS kao i ženskih NVO, takođe su uveliko skrenule pažnju na suštinske probleme položaja i učešća žena u svim segmentima društva, sa ciljem mijenjanja stanja.

1.2. Definicija i dostupni podaci

U ovoj anlizi koristimo se definicijom povratnika ili povratnica, preuzetom iz entitetskih zakona, dakle, označavajući osobu koja status dobija povratkom u prijeratno prebivalište, a gubi ga nakon šest mjeseci. U članu 5 *Zakona o raseljenim osobama i povratnicima u FBiH i izbjeglicama iz FBiH*⁸ se kaže :

Povratnik je izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, ili raseljena osoba, koja je nadležnom tijelu izrazila volju za povratkom u ranije prebivalište i koja je u postupku toga povratka, kao i izbjeglica iz Bosne i Hercegovine i raseljena osoba, koja se vratila u svoje ranije prebivalište. Povratnici to prestaju biti protekom roka od šest mjeseci, računajući od dana kada su se ponovno nastanili u svoje ranije prebivalište - adresa prebivališta. Povratnikom, u smislu ovoga Zakona, ne smatra se osoba koja se nastanila u drugo mjesto prebivališta unutar Bosne i Hercegovine.

Ista definicija je data i u članu 2 *Zakona o raseljenim licima, povratnicima i izbjeglicama u Republici Srpskoj*⁹. Prema zvaničnim statistikama, registrirano je preko milion povrataka u BiH, od kojih oko 450 hiljada izbjeglica i oko 580 hiljada raseljenih osoba. Od ukupno 1.025.011 evidentiranih povrataka izbjeglica i raseljenih osoba, njih oko 72% vratilo se u FBiH, oko 26% u RS i oko 2% u Brčko Distrikt BiH¹⁰. U nacionalnoj strukturi povratnika 62% su Bošnjaci, 13% Hrvati, 24% Srbi i 1% je Ostalih. Službenim statistikama je evidentirano 465.733 tzv. „manjinskih“ povrataka.

Prema procjeni Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice, stopa „manjinskih“ povrataka preračunata na osnovu pretpostavljenog broja osoba koje su napustile svoja prijeratna prebivališta u odnosu na broj povratnika je, u FBiH 32%, a u RS 28,5%¹¹

Na planu povratka izbjeglica i raseljenih osoba, Bosna i Hercegovina je zabilježila značajne rezultate. Ipak, bez obzira na postignute uspjehe i rezultate, na pola smo puta, jer još uvijek oko 120.000 ljudi čeka na povratak i pristup svim pravima koja idu uz povratak. Osim toga, mnogobrojne raseljene osobe i povratnici nalaze se u stanju socijalne potrebe, suočeni sa veoma ozbiljnim egzistencijalnim poteškoćama i često nepodnošljivim socijalnim položajem, kako u mjestima raseljenja, tako i nakon povratka u svoja prijeratna

8 Službene novine, godina XII – broj 15, 2005, dostupno na:
<http://www.fmroi.gov.ba/bosanski/zakoni/zakoni/Zakon%20o%20raseljenim%20osobama%20povratnicima%20u%20Federaciji%20BiH%20i%20izbjeglicama%20i%20Federacije%20BiH.pdf>

9 Zakon o raseljenim licima, povratnicima i izbjeglicama u Republici Srpskoj, dostupno na:
<http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mir/DJEL/Documents/Zakon%20o%20raseljenim,%20povratnicima%20i%20izbjeglicama.pdf>

10 http://www.unhcr.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=396:statistics-2010-june-catid=142:statistics-2010&Itemid=139, UNHCR, juni 2010.

11 Službeni glasnik BiH, br.: 23/99, 21/03 i 33/03), Revidirana strategija povratka BiH

prebivališta. Posebno treba istaći i dodatne probleme, sa kojima se nose žene i muškarci u kategoriji tzv. manjinskih povratka, o čemu će biti govora u nastavku analize.

POVRATAK 1996-2005.		FBIH		RS		BRČKO		UKUPNO BIH	
			%		%		%		%
BOŠNJACI	izbjeglice	256.876	91,74%	22.973	8,20%	149	0,05%	279.998	63,35%
	raseljeni	205.152	59,26%	126.048	36,41%	14.996	4,33%	346.196	60,81%
	svega	462.028	75,61%	149.021	24,39%	15.145	2,48%	626.194	61,92%
HRVATI	izbjeglice	74.995	88,58%	7.858	9,28%	1.806	2,13%	84.859	19,15%
	raseljeni	39.778	89,32%	2.815	6,32%	1.940	4,36%	44.533	7,82%
	svega	114.773	88,84%	10.673	8,26%	3.746	2,90%	129.192	12,78%
SRBI	izbjeglice	51.053	70,84%	21.009	29,15%	9	0,01%	72.071	16,31%
	raseljeni	99.849	56,81%	73.440	41,78%	2.482	1,41%	175.771	30,88%
	svega	150.902	60,89%	94.449	38,11%	2.491	1,01%	247.842	24,51%
OSTALI	izbjeglice	4.439	84,28%	828	15,72%			5.267	1,19%
	raseljeni	2.095	75,28%	688	24,72%			2.783	0,49%
	svega	6.534	81,17%	1.516	18,83%			8.050	0,80%
UKUPNO	izbjeglice	387.363	52,76%	52.668	20,60%	1.964	9,19%	441.995	43,71%
	raseljeni	346.874	47,24%	202.991	79,40%	19.418		569.283	56,29%
	svega	734.237	72,60%	255.659	25,28%	21.382	2,11%	1.011.278	100,00%

Slika 1: Iz Uporedne analize pristupa pravima izbjeglica i prognanika, 2005.

1.3. Nezaposlenost kao glavni problem

Sve su analize dosad pokazale da je jedan od najvećih problema sa kojim se nosi naše društvo upravo ogromna nezaposlenost, a da je u oblasti zapošljavanja i pored solidnih zakonskih pretpostavki u praksi prisutna diskriminacija žena. Osim toga, zapošljavanjem povratnica, njihovim problemima i stvaranju mogućnosti za njihovo zapošljavanje, suštinski se ne bavi niko. Kao i u mnogim drugim oblastima, specifične grupe žena kao što su žene povratnice ostavljene su na vjetrometini, da se brinu same o sebi. Situaciona analiza¹² stanja povratnica, urađena u periodu 2009. i 2010. godine je jedna od rijetkih koja se ozbiljno pozabavila ovim pitanjem i mapirala probleme, sugerirajući ključna pitanja koja treba rješavati. U pokušaju da se odgovori na pitanje, da li žene povratnice imaju lošije uvjete za zapošljavanje u odnosu na povratnike općenito, ili u odnosu na stanovništvo u datoj regiji u cjelini, zatražene su informacije od institucija koje su uključene u zakonodavstvo kojim se reguliše rad, te zaštita žena izbjeglica. Informanti u anketi, uglavnom na vodećim i izvršnim pozicijama u Zavodima za zapošljavanje su naveli, da je načelo rodne osjetljivosti ugrađeno u njihove politike, te da stoga ne vide razlog da se dizajniraju i provode posebni projekti u pogledu rodne ravnopravnosti u sektoru rada.

Ovakvi stavovi koji relativiziraju ili čak i minimiziraju pitanje poduzimanja posebnih mjera na koje obavezuje i *Zakon o ravnopravnosti spolova* BiH kao i niz međunarodnih dokumenata, uključujući i direktive Evropske Unije i Međunarodne organizacije rada, ugrožavaju ostvarivanje ravnopravnosti spolova i u oblasti rada i zapošljavanja, ali i svim drugim oblastima. Zadovoljavanje postignutim nivoom

12 Šošić Bojan i Bosankić Nina, *Socijalna inkluzija povratnica u BiH: rodno osjetljiva situaciona analiza*, TPO fondacija Sarajevo, 2009/2010.

prava u oblasti ravnopravnosti spolova u zakonima BiH, često u praksi zamagljuje uočavanje prisustva diskriminacije na osnovu spola, a samim tim usporava i poduzimanje adekvatnih mjera na njenom uklanjanju. Ovakav pristup, takođe, pokazuje potpuno odsustvo razumijevanja propisanih smjernica Evropske Komisije, kao i znanja o obavezi integriranja aspekta rodne ravnopravnosti u sve politike i druge aktivnosti kako to nalaže niz evropskih i međunarodnih dokumenata, a ukazuje, istovremeno, na potrebu temeljne edukacije svih subjekata u nizu, o tome šta je rodno osviještena politika. Opće prihvaćena je definicija Evropske komisije iz 1996. godine: „Rodno osviještena politika uključuje ne samo ograničene pokušaje promicanja jednakosti pri primjeni posebnih mjera za pomoć ženama, nego i mobilizaciju svih općih politika i mjera, posebice radi postizanja jednakosti kroz aktivno i otvoreno razmatranje, već u fazi planiranja, njihovih mogućih učinaka na određenu situaciju u kojoj se nalaze muškarci i žene (rodna perspektiva). To znači sustavno ispitivanje mjera i politika, te razmatranje njihovih mogućih učinaka tijekom određivanja i provedbe tih mjera i politika¹³.“

U skladu sa zakonskim obavezama i finansijskim mogućnostima, javne službe za zapošljavanje BiH izvršavaju sljedeće funkcije i obaveze prema svojim korisnicima usluga:

- provođenje mjera aktivne politike zapošljavanja
- socijalno osiguranje nezaposlenih osoba (zdravstveno osiguranje, novčana naknada, penzijsko i invalidsko osiguranje),
- socijalno zbrinjavanje zaposlenika koji su u procesu stečaja, likvidacije, restrukturiranja i privatizacije poduzeća ostali ili ostaju bez posla.

Aktivna politika tržišta rada sadržava tri temeljne potkategorije: posredovanje – sa svrhom da se proces usaglašavanja slobodnih radnih mjesta i onih koji traže posao učini što učinkovitijim, obuka za tržište rada – sa svrhom unapređenja i prilagođavanja vještina i znanja onih koji traže posao, i neposredno poticanje zapošljavanja

Radi promicanja ravnopravnosti spolova, načela jednakih mogućnosti trebalo bi biti ugrađena u rad javnih službi za zapošljavanje. Djelotvorna je metoda, u tom pogledu, određivanje posebnog, dovoljno stručnog službenika ili službenice, za jednake mogućnosti. Čini se bitnim da zaposlenici JSZ-a budu informirani o rodno osviještenoj politici i da prođu edukaciju kako je ugraditi u svoj posao. Još jedan važan oblik rodno osviještene politike u javnoj službi za zapošljavanje je da su aktivni programi zapošljavanja otvoreni svim neaktivnim osobama i nisu ograničeni samo na tražitelje naknada, te da muškarci i žene imaju jednak pristup aktivnim politikama zapošljavanja. To podrazumijeva i činjenicu da treba zadovoljiti i posebne potrebe skupina u nepovoljnom položaju¹⁴.

Vlada Federacije BiH je Odlukom broj: 532/10, 01.06.2010.godine usvojila Akcioni plan za uvođenje gender odgovornih budžeta u FBiH 2010-2012 u oblasti “Rad i zapošljavanje”. Federalni zavod za zapošljavanje je partner i jedna od zaduženih institucija za provođenje ovog pilot projekta, te se na ovom području očekuju pozitivne promjene kada je u pitanju gender politika.

13 Evropska komisija (1996): *Incorporating equal opportunities for women and men into all Community policies and activities (Uključivanje jednakih mogućnosti za žene i muškarce u sve politike i aktivnosti Zajednice)* COM (1996) 67, konačna verzija.

14 Evropska komisija, *Priručnik za uvođenje rodno osviještene politike u politike zapošljavanja, socijalne uključenosti i socijalne zaštite*, 2008.

Nažalost, svi podaci ukazuju na nepostojanje specifičnih projekata koji se tiču rodni pitanja za povratnike u oba entitetska Zavoda. Interesantno je da se većina povratnika i povratnica ne osjeća ni na koji način ugroženim, s obzirom na povratak u kraj u kojem su manjinska grupa, već zapostavljenim i zanemarenim od društva općenito, koje im nije u stanju pružiti zaposlenje, odnosno ekonomsku i socijalnu sigurnost, te riješiti njihove probleme.

Svijetao primjer brige pokazale su ženske nevladine organizacije, osmišljavajući projekte kako bi

Udruženje “Žene za Žene International” iz Sarajeva obavještava sve žene i djevojke sa područja Donje i Gornje Misoče i Mlina da planira organizovati program koji im pruža mogućnost da:

- **Prošire znanja o svojim pravima i različitim životnim pitanjima**
- **Uvećaju svoje mogućnosti za samozapošljavanje kroz pohađanje organizovanih kurseva**
- **Dobiju finansijsku i emotivnu podršku uz ostvarivanje veze i razvijanja prijateljstva sa ženama iz Amerike.**

Program je besplatan i namijenjen svim ženama i djevojkama koje nisu zaposlene.

pomogle ženama povratnicama u resocijalizaciji u sredine prijeratnog življenja, a, takođe, i u osposobljavanju za ekonomsku održivost povratka. Kao ilustracija može poslužiti i sljedeći oglas skinut sa web stranice “Žene za žene International”.

Ovakve i slične projekte radile su mnoge ženske nevladine organizacije u BiH, kao što su Žene ženama Sarajevo, Žena BiH Mostar, Lara Bijeljina, Žene sa Une, Forma F Mostar, BH fondacija Sarajevo, Viktorija Jajce, Udruženje žena iz Bosanskog Grahova, a i povratnička udruženja, i slično.

Međutim, ma koliko dobro došli ovakvi projekti, naročito u prvim godinama povratka, kada su bili jedina ruka pomoći mnogima, pa i danas, oni nikako ne mogu zamijeniti obavezu i ulogu koju u pitanjima zapošljavanja povratnika i povratnica ima država, odnosno njena resorna tijela i specijalizirane institucije. Prema raspoloživim podacima ta uloga je, uglavnom, izostajala, a naročito je nije bilo na organiziran način.

Većina ključnih ispitanika i ispitanica (74,5% žena i 25,5 % muškaraca) u nekoliko općina/opština, naveli su koji su najveći problem povratnika i povratnica:

- nezaposlenost,
- finansijska nesigurnost,
- nesanirani stambeni objekti,
- neinformiranost,
- nebriga vlasti,
- neregulirano zdravstveno osiguranje¹⁵.

Prema iskazima, takođe, žene su pokazale da su spremne uhvatiti se u koštac sa najvećim rizicima i izazovima, da bi obezbijedile egzistenciju za svoju porodicu i sebe.

15 Šošić Bojan i Bosankić Nina, *Socijalna inkluzija povratnica u BiH: rodno osjetljiva situaciona analiza*, TPO fondacija Sarajevo, 2009/2010.

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

2. OTKUD PROBLEM?

Tragičan sukob u regionu, kako je Opći okvirni sporazum za mir definirao ratna razaranja u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995, prouzrokovao je velike socijalne i ekonomske promjene sa dramatičnim posljedicama, a ostavio ogromne, direktne posljedice na demografsku sliku zemlje. Procjenjuje se da je oko 250.000 osoba poginulo, a oko 17.000 osoba se zvanično vodi kao nestalo. Pored toga, od početka rata do potpisivanja Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH (DMS), iz svojih prijeratnih domova u Bosni i Hercegovini pokrenuto je oko 2,2 miliona osoba, što čini više od 50% predratnog domicilnog stanovništva. Od tog broja, oko 1,2 milion osoba potražilo je izbjegličku zaštitu u više od 100 zemalja širom svijeta, dok je, u isto vrijeme, oko milion ljudi raseljeno unutar Bosne i Hercegovine. Postoje procjene da je 25.000 - 30.000 žena bilo silovano, a da je ubijeno oko 15.000 djece¹⁶. Autori Dejtonskog sporazuma su poseban prioritet dali povratku izbjeglica i interno raseljenih lica u svoja prijeratna prebivališta. Ovom pitanju je posvećen Aneks 7 ovog mirovnog ugovora¹⁷. U prvim poslijeratnim godinama bili smo svjedoci velikom povratku raseljenih osoba u krajeve u kojima su pripadali većinskom narodu – “većinski povratak”. Takozvani “manjinski povratak” ili povratak raseljenog lica u mjesto prijeratnog prebivališta u kojem je narod iz kojeg dolazi bio manjina, bio je sveden na minimum, zahvaljujući uglavnom govoru mržnje i političkoj retorici zastrašivanja. U 2000. godini bili smo svjedoci iznenađujućem preokretu, kada je ne samo nastavljen povratak izbjeglica i raseljenih lica u sve većem broju, već se počela mijenjati i dominantna politička klima u većem dijelu zemlje. Taj trend je prekinut izborima u oktobru 2002, kada se stvari ponovo počinju kretati u suprotnom smjeru¹⁸.

Izravna materijalna i ekonomska šteta je procijenjena na 50-60 milijardi \$ i 20 milijardi \$ na proizvodnim kapacitetima¹⁹. Danas, Bosna i Hercegovina ima oko 3.828.397 stanovnika, od toga 1.868.270 muškaraca i 1.960.127 žena. Veći dio ljudi živi u ruralnim sredinama (57%), a manji u urbanim (43%). Bosna i Hercegovina je sastavljena od dva entiteta, Federacije BiH (sa deset kantona), Republike Srpske i Distrikta Brčko. Prije rata, u Bosni i Hercegovini je živjelo 4.377.033 stanovnika, od toga 2.183.795 muškaraca i 2.193.238 žena. U toku rata došlo je do migracija stanovništva, te ih je oko 816.000 napustilo svoje domove i naselilo se na drugim teritorijama unutar Bosne i Hercegovine, dok je 1.200.000 napustilo zemlju. Postoje različite procjene da je u Bosni i Hercegovini poginulo oko 250.000 građana u toku rata²⁰. Dakle, statistike govore da je i prije rata, kao i danas, žensko stanovništvo bilo nešto brojnije u odnosu na muško, malo više od polovine.

16 Marina Blagojević, *Položaj žena u zemljama Balkana*, Gender centar Vlade FBiH i Gender centar Vlade RS, 2003, a prema Filipović-Hadžiabdić, Izvješće BiH.

17 Dayton Peace Agreement, Annex 7, dostupan na http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=375

18 International Crisis Group, *The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina*, 2002, dostupno na: [http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/137%20-%20The%20Continuing%20Challenge%20of%20Refugee%20Return%20in%20Bosnia.ashx](http://www.crisisgroup.org/~/media/Files/europe/137%20-%20The%20Continuing%20Challenge%20of%20Refugee%20Return%20in%20Bosnia.ashx)

19 Marina Blagojević, *Položaj žena u zemljama Balkana*, Gender centar Vlade FBiH i Gender centar Vlade RS, 2003.

20 Posljednji zvanični popis u Bosni i Hercegovini je objavljen 1991. godine i zbog toga su ovi podaci u velikoj mjeri procjene i projekcije.

2.1. Pravni okvir za povratak

Proces povratka u prijeratna prebivališta, kao i na prostore sa većinskim stanovništvom, krenuo je odmah poslije obustave ratnih sukoba. U skladu sa Ustavom Bosne i Hercegovine, svim građanima i građankama zagantirana su prava i slobode koja su predviđena Evropskom konvencijom za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, kao i njezinim protokolima. Prava raseljenih osoba posebno su definirana državnim *Zakonom o izbjeglicama iz BiH i raseljenim osobama u BiH* ("Službeni glasnik BiH", br. 23/99, 21/03 i 33/03), *Zakonom o raseljenim osobama, povratnicima u FBiH i izbjeglicama u FBiH*, te *Zakonom o raseljenim licima, povratnicima i izbjeglicama u RS*. Važan dokument je i *Protokol o Implementaciji i Reviziji broja i statusa raseljenih lica u BiH* (mart 2004), u kojem je regulirano određivanje statusa raseljenih lica i identificiranje potreba preostalih raseljenih osoba u cilja iznalaška održivih rješenja za ovu kategoriju stanovništva.

Ovim zakonima se raseljenim osobama garantira pravo na povratak, pravo na izbor drugog mjesta prebivališta i pravo na povrat privatne imovine ili stana. Također, raseljenim osobama se, za vrijeme trajanja statusa, obezbjeđuju i druga prava koja se ostvaruju po propisima entiteta, kantona ili općina, a koja se naročito odnose na ekonomsku, socijalnu, zdravstvenu zaštitu i slobodu vjerskog izražavanja i političkog djelovanja²¹.

Zakon o raseljenim osobama i povratnicima RS (Službeni glasnik RS, 42-05), a slično je, kao što smo već konstatirali, i u Zakonu o raseljenim osobama i povratnicima u FBiH i izbjeglicama iz BiH (Službene novine FBiH, 15-5), definirao je, između ostalog, da povratniku prestaje status protekom roka od šest mjeseci od dana kada mu je nadležni organ izdao potvrdu o povratničkom statusu, ali da i dalje ima pravo na zdravstveno osiguranje šest mjeseci po prestanku statusa, ako to pravo ne može ostvariti po drugom osnovu. Takođe je precizirano da povratnik ne gubi pravo na obnovu i rekonstrukciju svoje imovine nakon prestanka statusa, kao i pravo učešća u Vladinim programima resocijalizacije raseljenih lica i povratnika. Vrlo je značajno da je istim Zakonom predviđeno da procjenu i analizu ekonomskog stanja povratnika i raseljenih osoba vrše odsjeci Ministarstva, uz prethodno dobijene podatke od savjeta mjesne zajednice, zavoda za zapošljavanje i centara za socijalni rad.

U članu 14. Zakona o raseljenim osobama i povratnicima RS (Službeni glasnik RS, 42-05) se kaže:

Sva raseljena lica i povratnici imaju pravo na adekvatan životni standard, pravo na osnovni privremeni smještaj, zdravstvenu zaštitu, socijalnu zaštitu, obrazovanje i stručnu obuku, slobodu vjerskog izražavanja i političkog djelovanja.

Pored prava iz prethodnog stava, raseljena lica i povratnici za vrijeme statusa imaju pravo na:

- *pomoć u nužnoj opravci vlastitih stanova i kuća;*
- korištenje kredita za otpočinjanje poslova radi stvaranja prihoda za sebe i svoju porodicu;
- *adekvatnu pomoć u novcu;*
- osnovnu zdravstvenu zaštitu;
- osnovno obrazovanje;
- *socijalnu pomoć, pod uslovom da nisu zaposleni.*

Licima iz prethodnog stava neće biti obezbijeđen privremeni smještaj, ukoliko imaju na raspolaganju dovoljno sredstava, uključujući i primanja koja su dovoljna za potrebe njihovog smještaja.

²¹ *Usporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i prognanika*, Ministarstvo za ljudska prava BiH, 2005.

Procjenu i analizu ekonomskog stanja lica iz prethodnog stava vršiće odsjeci Ministarstva, uz prethodno dobijene podatke od Savjeta mjesne zajednice, Zavoda za zapošljavanje i Centara za socijalni rad.

Ovako definirane obaveze i Ministarstva i ostalih naznačenih subjekata impliciraju stvarnu brigu o svakom povratniku i povratnici, precizno evidentiranje i poduzimanje adekvatnih mjera za održivost povratka. Nažalost, nemamo podataka niti informacija kako se realizira u stvarnosti ova zakonska obaveza vlasti prema povratnicima. Kako su povratnici dužni prijaviti nadležnim organima svaku promjenu okolnosti koja utiče na obim prava kojima se mogu koristiti, realna je pretpostavka da broj onih o kojima brinu nadležni organi nije veliki. Sve ovo prilično komplicira administrativne obaveze, zbog čega povratnici i povratnice često odustaju od zahtjeva za određene vidove pomoći, a nadležni organi ne pokazuju proaktivan odnos prema službenoj dužnosti.

Država Bosna i Hercegovina je relativno kasno, tačnije 2003. godine, usvajanjem Strategije povratka na cijelom teritoriju države, prišla organiziranom i osmišljenom načinu povratka. Strategija je zacrtala četiri ključna pitanja na kojima će se raditi:

1. Dovođenje procesa povratka;
2. Dovođenje procesa rekonstrukcije stambenih jedinica;
3. Realizacija povrata imovine i stanarskih prava;
4. Obezbjedenje uvjeta održivog povratka i procesa reintegracije u BiH.

Poseban značaj ovom dokumentu dala je činjenica da je Strategija prihvaćena, kako od strane resornih državnih i entitetskih institucija, tako i od strane struktura međunarodne zajednice u BiH. Bosna i Hercegovina je preuzela obavezu pune odgovornosti za provedbu Aneksa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma sa institucijom međunarodne zajednice, kao i obavezu ostvarenja planiranih strateških ciljeva.

Međutim, nakon nekoliko godina je postalo jasno da je bilo potrebno pojačati napore na provedbi Anexa VII Dejtonskog mirovnog sporazuma, te su Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH i UNHCR inicirali donošenje revidirane Strategije koja je utvrdila više strateških reformi i ciljeva u oblastima:

1. rekonstrukcije stambenih jedinica izbjeglica, raseljenih osoba i povratnika, zatvaranja kolektivnih centara i rješavanja pitanja alternativnog smještaja raseljenih osoba i povratnika i socijalnog stanovanja, sa posebnim akcentom na probleme raseljenih osoba i izbjeglica i stambenog zbrinjavanja ranjivih kategorija povratnika;
2. dovršetka procesa povrata imovine i stanarskih prava izbjeglica, raseljenih osoba i povratnika;
3. elektrifikacije povratničkih naselja i pojedinačnih stambenih jedinica povratnika;
4. rekonstrukcije infrastrukture u mjestima od interesa za povratak izbjeglica, raseljenih osoba i povratnika;
5. zdravstvene zaštite raseljenih osoba i povratnika;
6. socijalne zaštite raseljenih osoba i povratnika;
7. ostvarivanja prava na školstvo raseljenih osoba i povratnika;
8. prava na rad i upošljavanje raseljenih osoba i povratnika;
9. sigurnosti raseljenih osoba i povratnika i deminiranja područja povratka;
10. prava na naknadu štete raseljenim osobama, izbjeglicama i povratnicima.

2.2. Spolna i starosna struktura raseljenih osoba²²

Nakon posljednje (re)registracije, u Bosni i Hercegovini ima 183.972 osoba sa statusom raseljene osobe, od toga je 95.703 žena (52%) i 88.269 muškaraca (48%). U FBiH je 53% žena i 47% muškaraca, a u RS-u 51% je žena i 49% muškaraca. U spolnoj strukturi, uočljivo je nešto više (re)registriranih raseljenih osoba ženskog spola.

Veoma je značajno istaknuti da je, u procesu (re)registracije raseljenih osoba u BiH, evidentiran značajan postotak od gotovo 32% žena-nositeljica domaćinstva. U FBiH je takvih domaćinstava čak 33.148, a u RS gotovo dvostruko manje (18.861). Od ukupnog broja raseljenih, preko 21% je maloljetne djece i oko 14% osoba starijih od 65 godina²³. Dakle, trećina raseljeničkih porodica egzistencijalno zavise od žena i njihove spremnosti i sposobnosti da prehrane i održe porodicu.

U procesu (re)registracije evidentirano je oko 27.000 osoba koje pripadaju posebno ranjivim kategorijama stanovništva, kao što su tjelesno i mentalno onesposobljene osobe (8.845 među kojima je 377 slijepih osoba), hronični bolesnici (10.926), porodice sa jednim roditeljem (2.725), starije osobe bez sredstava za život (2.467) i sl.²⁴

Ovaj pregled pokazuje da struktura raseljenih osoba, a time i povratnika, jesu osobe koje najčešće svrstavamo u ranjive kategorije, teško uposlive, radno neaktivne i sl, što samo po sebi traži posebnu pažnju i adekvatne mjere ne samo u mjestima raseljenja, već i nakon povratka u procesu reintegracije.

Stvaranje uvjeta za održiv povratak i reintegriranje povratnika je i strateški cilj proklamiran "Strategijom Bosne i Hercegovine za provedbu Aneksa 7. Dejtonskog mirovnog sporazuma", (osnovnim i revidiranim tekstom) što je već prethodno napomenuto. Nažalost, u ovoj oblasti se bilježe vrlo ograničeni rezultati. Nedefinirana politika i propisi iz oblasti zdravstva, školstva, socijalne zaštite, zapošljavanja i drugih pitanja održivosti povratka, na državnom nivou, predstavljaju veliku smetnju konačnom procesu povratka i reintegriranja u BiH.

Prema podacima panel ankete "Živjeti u BiH"²⁵, mnoga domaćinstva, uglavnom raseljenih, kreću se oko linije siromaštva, uz male oscilacije, što se u smislu prihoda označava kao "uznemirenost" na dnu društva. Grupacija raseljenih osoba u BiH, godinama nakon rata, preživljava na marginama društva i više nego ostale ugrožene grupe je izložena socijalnoj isključenosti.

2.3. Prepreke za povratak

Protjerivanje ljudi iz vlastitog doma i onemogućavanje povratka u mjesto porijekla prije raseljavanja, predstavlja veliku nepravdu i povredu ljudskog dostojanstva. Dejtonski mirovni sporazum osigurava svim raseljenim osobama pravo na izbor povratka. Povratak se zasniva na principu dobrovoljnosti i odvija se u okolnostima sigurnosti i digniteta. Generalno govoreći, da bi se povratak

²² Usporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i prognanika, Ministarstvo za ljudska prava BiH, 2005.

²³ Ibid

²⁴ Ibid

²⁵ Uzorak panel ankete ŽuBiH je pod-uzorak Ankete mjerenja životnog standarda (LSMS) koju je u 2001. godini provela Svjetska banka u saradnji sa statističkim institucijama u BiH.

smatrao uspješnim, potrebno je osigurati sljedeće preduvjete: sigurnost, povrat imovine i adekvatne ekonomske, socijalne i političke uvjete.

Progres u bosanskohercegovačkom društvu usporen je u mnogim oblastima, što svakako ima utjecaja i na povratak. Ovo se posebno odnosi na ekonomski i socijalni razvoj. Kao posljedica toga, potencijalni povratnici su često suočeni sa obeshrabrujućim realnostima života, kao što su visok stepen siromaštva, zabrinjavajuća stopa nezaposlenosti i, s tim u vezi, nedostatak mogućnosti za zapošljavanje, neusklađen obrazovni sistem, često problematičan pristup penzijama, medicinskim uslugama, neophodnoj socijalnoj pomoći i drugo. Međutim, ono što posebno ohrabruje je da, uz sve prisutne probleme i pored višegodišnjeg boravka izvan svojih prijeratnih prebivališta, interes za povratkom u Bosni i Hercegovini ne opada, već je, naprotiv, evidentno u porastu.

Također, velika su i očekivanja od povratka dijasporne, izbjeglica iz inostranstva, jer se njihov povratak vezuje za mogući ekonomski razvoj i napredak, s obzirom da se od ljudi iz dijasporne očekuje da donesu i ulože novac u poduzetništvo. Stoga je jako važno da se država osmišljenije pozabavi ovim problemom, stvarajući bolje uvjete za ulaganja, infrastrukturu i druge potrebe.

Ipak, iako zakoni u oblasti povratka raseljenim osobama daju niz prava i privilegija, oni su *de facto* uskraćni za pristup ekonomskim i socijalnim pravima. Raseljene osobe čine oko 45% ekstremno siromašnih u FBiH i 21% u RS. Procjenjuje se da je samo 17% raseljenih osoba zaposleno²⁶. Najmanje je urađeno na pitanjima održivog povratka.

Za razliku od prvih poslijeratnih godina, nedostatak sigurnosti nije više glavni problem povratnika, iako aspekt sigurnosti ne smijemo izgubiti iz vida. Prijetnje smrću i sigurnosti povratnika su u padu, iako je bilo pojedinačnih incidenata, nekih veoma ozbiljnih²⁷. Uprkos vidljivim poboljšanjima, pojedine grupe i pojedinci ili pojedinke su posebno izložene riziku ili napadima. To su svjedoci ratnih zločina, kao i neke etničke manjine kao što su Romi. S obzirom da je veliki broj osumnjičenih za ratne zločine još uvijek na slobodi i zaštićeni su od strane vlasti, zaštita ovih osoba se ne može potcijeniti.

Određen broj osumnjičenih za ratne zločine, još uvijek se nalazi na javnim pozicijama u lokalnoj vlasti, i njihovo nehapšenje i neprocesuiranje, zasigurno, predstavlja prepreku povratku i osjećaju sigurnosti povratnika. Svjedoci koji su svjedočili o počinjenim ratnim zločinima u sukobu 1992-1995. su posebno izloženi sigurnosnom riziku, s obzirom da nema funkcionalnog programa zaštite svjedoka. *Zakon o zaštiti svjedoka pod prijetnjom i ugroženih svjedoka* nedovoljno poklanja pažnje ovom važnom pitanju. Prijetnje i zastrašivanje svjedoka su ubičajene, a vlasti se nisu u ovakvim situacijama adekvatno nosile sa tim problemima.

Bosna i Hercegovina je zemlja u Evropi sa najviše minirane površine, a, zasigurno, i u svijetu. Procjenjuje se da ima negdje oko 220,000 mina kao i neeksplodiranih sredstava (UXO), koje još uvijek odnose nevine žrtve. U nedavno sprovedenom mapiranju mina BHMACH procjenjuje da je oko 2,9% teritorije još uvijek zagađeno minama²⁸. Ova situacija još uvijek ima negativnog utjecaja na živote od oko

26 Report by the Commissioner for human rights, Thomas Hammarberg, juni 2007, dostupno na: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1251561&Site=COE>

27 Prema podacima UNHCR broj sigurnosnih incidenata uperenih ka povratnicima je bio manji u 2006. godini nego ranijih godina, ali je priroda incidentata bila veoma ozbiljna, uključujući i dva ubistva. U 2006. godini desilo se 175 incidenata koji su se odnosili na povratak i koji su direktno bili upereni ka manjinskim povratnicima.

28 Vidi <http://www.bhmac.org/ba/stream.daenet?kat=1>

900,000 muškaraca, žena i djece. Posebno ugrožena grupa stanovnika su povratnici. Na svu sreću, pad broja žrtava od 2000. godine je bio konstantan, mada ni taj broj nije zanemarljiv. U prvoj polovini 2010. godine u Bosni i Hercegovini su zabilježene dvije minske i dvije deminerske nesreće, pri čemu je stradalo ukupno šest osoba. Smrtno su stradale dvije osobe, dok su 4 osobe povrijeđene.

Datum	Općina	Aktivnost	Smrtno stradali	Povrijeđeni	Ukupno
FEBRUAR 2010	Doboj	Prikupljanje ogreva		2	2
MART 2010	Maglaj	Prikupljanje ogreva	1		1
APRIL 2010	Ilidža	Deminiranje	1	1	2
MAJ 2010	Vitez	Deminiranje		1	1
UKUPNO			2	4	6

Slika 2: Pregled žrtava mina u prvoj polovini 2010.²⁹

Podatak, da su ljudi poginuli prikupljajući drva, dakle, obezbjeđujući svoje preživljavanje zimi, sama po sebi govori o rizicima i siromaštvu povratnika.

Od 1992. godine u Bosni i Hercegovini je od mina/NUS-a stradalo ukupno 7.968 osoba. U ratnom periodu (1992-1995. godina) od mina/NUS-a je stradalo 6.035 osoba, dok je u poslijeratnom periodu (od 1996. godine) od mina/NUS-a stradalo ukupno 1.665 osoba, od čega 586 osoba smrtno.

Iako je okupirana imovina u većini slučajeva vraćena vlasnicima, izgradnja kuća i infrastrukture i dalje ostaje potreba povratnika. Žene, posebno glave domaćinstva, često nisu uknjižene kao vlasnice imovine, što predstavlja određene smetnje u povratu imovine i dobivanju pomoći za obnovu kuće.

Do sada, koncentracija aktivnosti i novca je bila na povratu imovine i obnovi devastiranih objekata. Visoko ostvaren povrat imovine nije pratio i stvarni povratak ljudi koji su u velikom broju svoje utočište našli i u inostranstvu ili odlučili ostati u mjestu gdje su našli privremeno boravište. Tek posljednjih godina se zapaža opadanje sredstava namijenjenih za obnovu, a porast sredstva namijenjenih održivosti povratka. Kako se navodi u Revidiranoj strategiji povratka u BiH, u 2008. godini, po prvi put su sredstva udružena u Fond za povratak na nivou Bosne i Hercegovine dodijeljena i za podršku održivosti povratka. Ova sredstva su, uglavnom, trošena na uspostavu infrastrukture u mjestima povratka i za pomoć kod proljetne i jesenje sjetve i nabavke sredstava potrebnih za rad, uglavnom u poljoprivredi.

Održiv povratak podrazumijeva i nesmetan pristup i potpuno uživanje ekonomskih i socijalnih prava. Povratnicima je, pak, često uskraćen pristup socijalnoj zaštiti i zdravstvenoj zaštiti. Razlog ovome je u neusklađenost socijalnog i zdravstvenog zakonodavstva u dva entiteta. Posebno je zabrinjavajuća situacija kod starijih i invalidnih povratnika i povratnica.

Diskriminacija u oblasti zapošljavanja je druga ozbiljna prepreka u povratku, a ovo pitanje, zasigurno, najozbiljnije podrija održiv povratak. Preovlađujući trend u Bosni i Hercegovini je, da pristup radnim mjestima imaju, prije svega, članovi dominantne nacionalne grupe ili političke partije. Također, prioritet se daje i drugim kategorijama stanovništva, kao što su borci i šehidske porodice ili porodice poginulih boraca. Iako zakonodavstvo oba entiteta predviđa mogućnost povratka zaposlenja u

²⁹ Izvještaj o protivminskom djelovanju, januar-juni 2010, dostupan na: <http://www.bhmac.org/ba/stream.daenet?kat=45>

slučajevima neosnovanog otkaza, niko (odnosno, zanemariv broj) od povratnika i povratnica se nije uspio vratiti na prijeratno radno mjesto ili dobiti neku vrstu kompenzacije zbog neosnovanog otkaza.

Povratnici se često susreću i sa problemima vezanim za pristup javnim priključcima, kao što su struja, voda i telefon, kao i opravke i održavanje istih. U decembru 2005. godine je potpisan ugovor od strane elektroprivreda u oba entiteta, a Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH je predložilo da više povratničkih naselja bude obuhvaćeno uvođenjem struje, s obzirom da je pristup električnoj energiji zaista jedan od glavnih preduvjeta za održiv povratak.

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

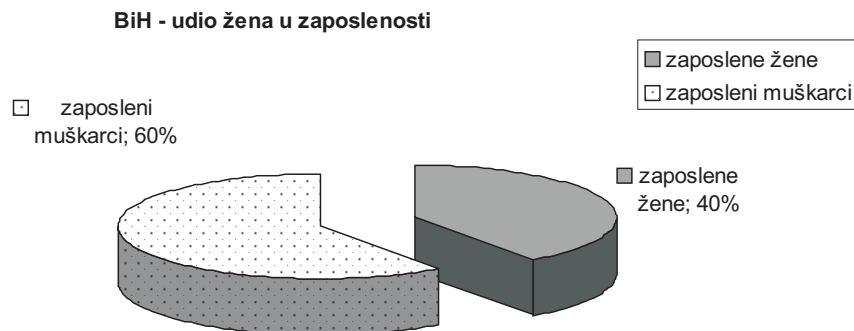
TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

3. STANJE ZAPOSLENOSTI DANAS

Prema ocjeni u *Pregledu stanja tržišta rada u Bosni i Hercegovini za 2009.* trenutno stanje nezaposlenosti je i uzrok i posljedica cjelokupnog društveno-ekonomskog stanja u Bosni i Hercegovini. Broj nezaposlenih u Bosni i Hercegovini dostiže dramatične razmjere, pa se problem nezaposlenosti stoga smatra jednim od najtežih problema društva u cjelini.

3.1. Statistika

Prema statistikama Agencije za zapošljavanje BiH krajem decembra 2009.³⁰ godine je bilo registrirano nešto manje od 700.000 zaposlenih, od čega je skoro 40% žena.

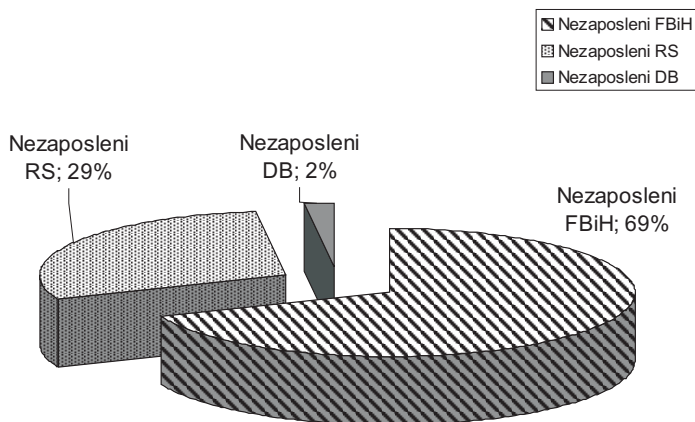
Slika 3: Udio žena u zaposlenosti je 40%

U istom periodu registriran je 510.580 nezaposlenih osoba, od čega je 50% žena .

Slika 4: Žene čine polovinu nezaposlenih od ukupnog broja

NEZAPOSLENOST U ENTITETIMA I DISTRIKTU

Slika 5: Nezaposlenost u entitetima i Distriktu Brčko

U FBiH je 354.577 nezaposlenih, od čega 51,3% žena. U RS-u je nezaposlenih 145.396, ali sa nižim procentom žena, 46,8%. U Distriktu Brčko, 10.607 sa 53,4% nezaposlenih žena.

Nezaposlenost među ženama je približno ista u oba entiteta i Distriktu Brčko. Najniža je u RS (46,8%), potom u FBiH (51,3%), a najviša u Distriktu Brčko (53,4%).

Prema *Anketi o radnoj snazi*³¹ koju je 2009. godine provela Agencija u Bosni i Hercegovini ima oko 2,5 miliona radno sposobnih, od čega je oko 52% žena. Podaci iz ove ankete evidentno pokazuju da je ženska radna snaga u nepovoljnijoj poziciji u odnosu na mušku radnu snagu. Žene su u manjem broju zaposlene, a među neaktivnim stanovništvom čine čak 62,5%.

POPULACIJA					
Ukupno: 3,129 000			Žene: 1,605 000 ili 51,3%		
RADNO SPOSOBNO STANOVNIŠTVO					
Ukupno: 2,594 000			Žene: 1,342 000 ili 51,7%		
ZAPOSLENI		NEZAPOSLENI		NEAKTIVNI	
Ukupno:	Žene:	Ukupno:	Žene:	Ukupno:	Žene:
859.000	318.000 ili 37,1%	272.000	110.000 ili 40,3%	1,463,000	914,000 ili 62,5%

Slika 6: Podaci o tržištu rada u BiH

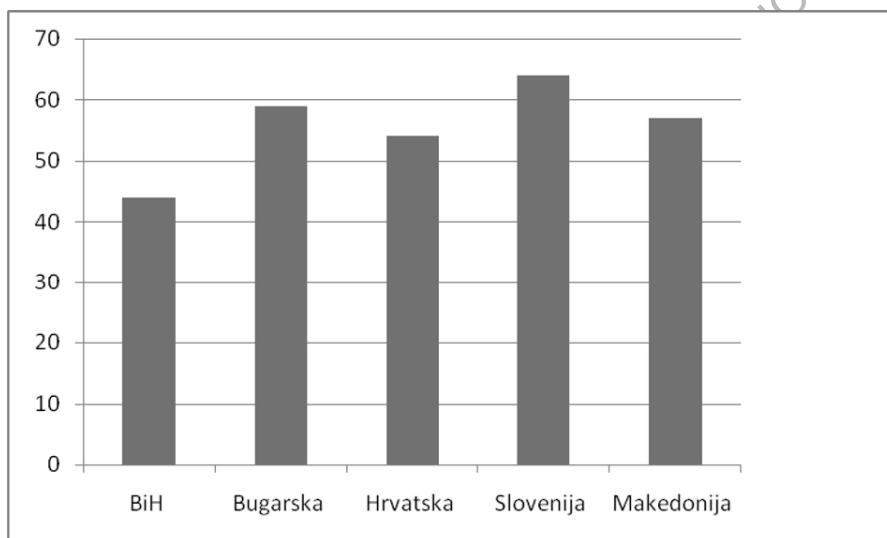
Ova anketa je provedena u skladu sa preporukama i definicijama Međunarodne organizacije rada (MOR), ali u usporedbi sa podacima državnog i entitetskih zavoda za zapošljavanje pokazuje različite cifre. Različiti podaci o broju nezaposlenih se odnose na "zvanične" i "anketne" podatke. Zvanični statistički podaci su zasnovani na broju osoba registriranih kao zaposlene ili nezaposlene u zemlji. Zavisno od korištene metodologije istraživanja prilikom provođenja ankete, ukazuje na postojanje tzv. neformalne ili sive ekonomije na tržištu rada u Bosni i Hercegovini, što u najvećem dijelu objašnjava dio tih razlika u brojkama.

31 Anketa o radnoj snazi, 2009, dostupno na http://www.bhas.ba/Arhiva/2009/ankete/ars_2009_001_001-bh.pdf

Posljednji podaci državne Agencije za rad i zapošljavanje iz mjeseca septembra 2010. ne mijenjaju bitno sliku u oblasti nezaposlenosti:

U BiH je registrirano 517.062 nezaposlenih, od čega je 260.295 ili 50,34% žena. Od ukupnog broja registriranih nezaposlenih žena, polovina ih po prvi put traži zaposlenje. U istom periodu u FBiH je registrirano 363.143 nezaposlenih, u RS-u 142.625, a u Distriktu Brčko 11.294.

Kada govorimo o (ne)zaposlenosti značajno je skrenuti pažnju na ogroman broj neaktivnih osoba na tržištu radu u našoj zemlji. U istraživanju *Da li ograničenost vještine ograničava rast u BiH?*³² koje je u decembru 2009. provela Svjetska banka, identificirana je ova upadljiva odlika tržišta rada BiH, to jest, veoma niska stopa aktivnosti. Neaktivna osoba se u ovom istraživanju definira kao svaka osoba starosti od 15 godina i više koja nije zaposlena, ne traži zaposlenje, niti je spremna prihvatiti zaposlenje kada bi joj se to ponudilo. Komparativna analiza ukazuje da je stopa aktivnosti u BiH prilično ispod stopa u drugim zemljama.

Slika 7: Stopa aktivnosti u regionu³³

Kako možemo objasniti ovako visoku stopu neaktivnosti na tržištu rada, a posebno među ženama? U pomenutom istraživanju Svjetske banke, analiza obrazovne pozadine ispitanika ukazuje na nizak nivo obrazovanja i vještina među neaktivnima. 65% neaktivnog stanovništva završilo je osnovnu školu, ili manje od toga, 32% ima srednje obrazovanje, a samo tek 3% ima univerzitetsko obrazovanje, što je grafički predstavljeno u slici 8:³⁴

Razloga za neaktivnost među ovim osobama ima više:

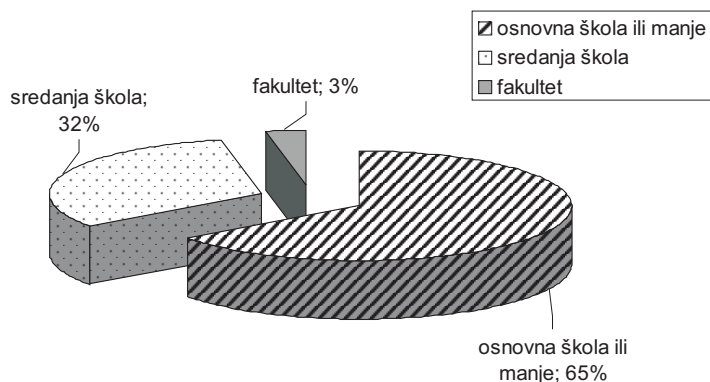
- 47% neaktivnih muškaraca sebe smatra „penzionisanim“;
- 21% neaktivnih muškaraca i žena se smatra „nesposobnim za rad“,
- veliki udio od 46% žena se smatra „domaćicama“.

32 Da li ograničenost vještine ograničava rast u BiH?, april 2010, dostupno na: <http://siteresources.worldbank.org/INTBOSNIAHERZ/Resources/DaLiOgranicenostVjestinaOgranicavaRastUBIHbos.pdf>

33 Izvor podataka: Eurostat za sve zemlje osim BiH. Izvor za BiH: Anketa LFS iz 2008. godine

34 Izvor podataka: Anketa LFS za 2008. godinu

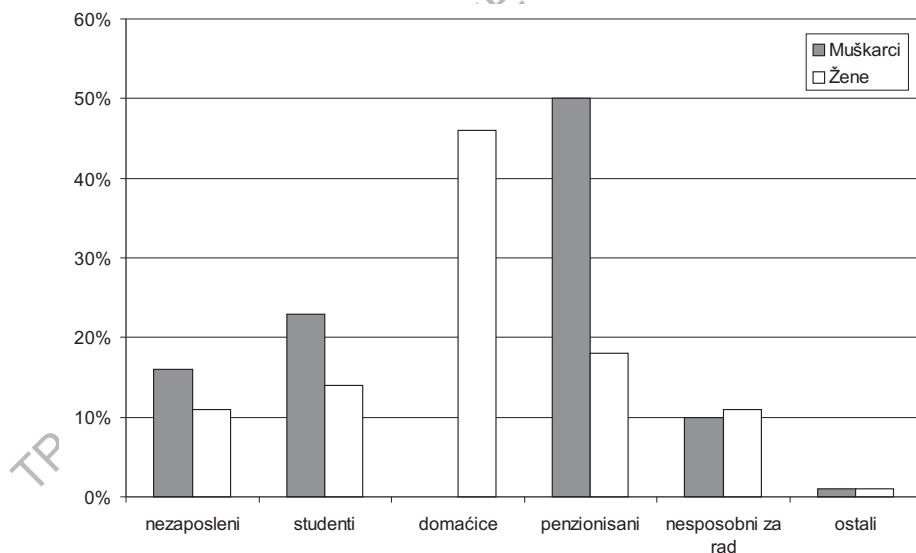
Neaktivno stanovništvo u BiH prema nivou obrazovanja

Slika 8: Neaktivno stanovništvo u BiH prema najvišem nivou obrazovanja koji je postignut 2008. godinu

Pored nivoa obrazovanja i starosti, ispitanici i ispitanice su naveli i druge razloge za nisku stopu aktivnosti kao što su post-konfliktne traume, nedovoljna motiviranost i poteškoće u prilagođavanju tržišnom sistemu. Dodatni faktori koji utječu na zapošljavanje i koji demotiviraju neaktivne osobe su:

- Subjektivni osjećaj teškoće nalaženja zaposlenja;
- Velikodušan sistem socijalnih davanja;
- Ubijedjenost da su plate na tržištu rada niske;
- Podrška koja se prima kroz doznake.

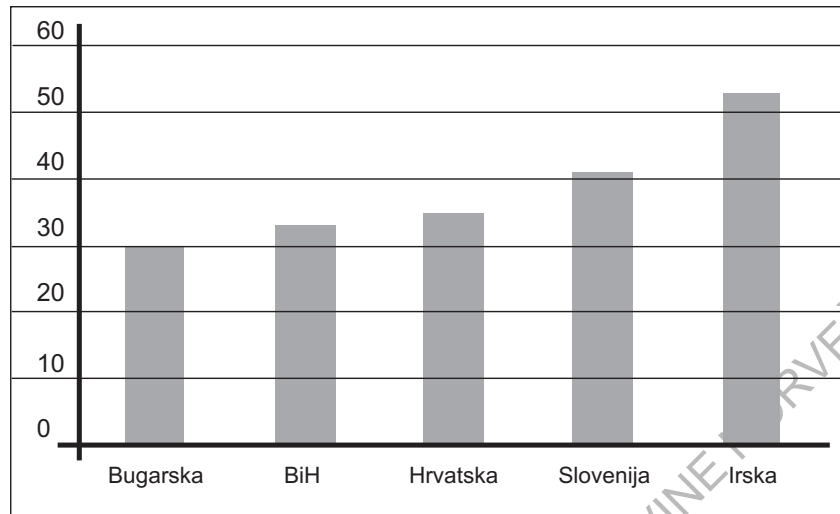

Slika 9: Neaktivno stanovništvo u BiH prema sopstvenoj definiciji radnog statusa, u %³⁵

Razlozi za neaktivnost nekih neaktivnih kategorija su, kako izgleda, duboko ukorijenjeni, što ukazuje na to da bi većinu neaktivnog stanovništva bilo teško mobilizirati u radnu snagu, zaključak je istraživanja. Ipak, preostali dio neaktivnih osoba, onih koje se opisuju kao „nezaposleni“, „studenti i „drugi“, mogli bi se stimulirati i mobilizirati uz odgovarajuće poticaje. Prema procjenama Svjetske banke, to bi moglo potencijalno povećati stopu aktivnosti u BiH na preko 60%, što bi bilo u skladu sa stopom u

³⁵ Izvor podataka: Anketa LFS za 2008. godinu.

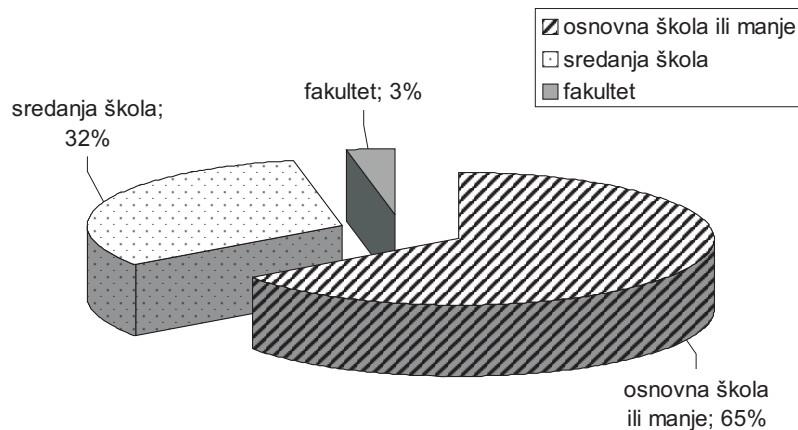
zemljama članicama Evropske Unije. Loša stopa aktivnosti je i među mladima, koja za osobe u starosnoj grupi od 15 do 24 godine iznosi samo 33%, i kao takva je posebno niska u poređenju sa drugim zemljama u regionu.

Slika 10: Stope aktivnosti u starosnoj grupi od 15 do 24 godine u BiH i izabranim zemljama, 2008. godine³⁶

U istraživanju se pak naglašava da, „ukoliko ne bude kombinirana sa općim povećanjem nivoa vještina, viša stopa aktivnosti, vjerovatno bi bila kontraproduktivna, imajući u vidu da je stopa nezaposlenosti među licima sa osnovnim i srednjim obrazovanjem već veoma visoka (bez obzira na nisku stopu aktivnosti)“ (Anketa o radnoj snazi, 2009, str. 12). Prema podacima iz *Ankete o radnoj snazi* iz 2008. godine, stopa nezaposlenosti među licima sa osnovnim i srednjim obrazovanjem je oko 25%³⁷.

Nezaposlenost i obrazovanje

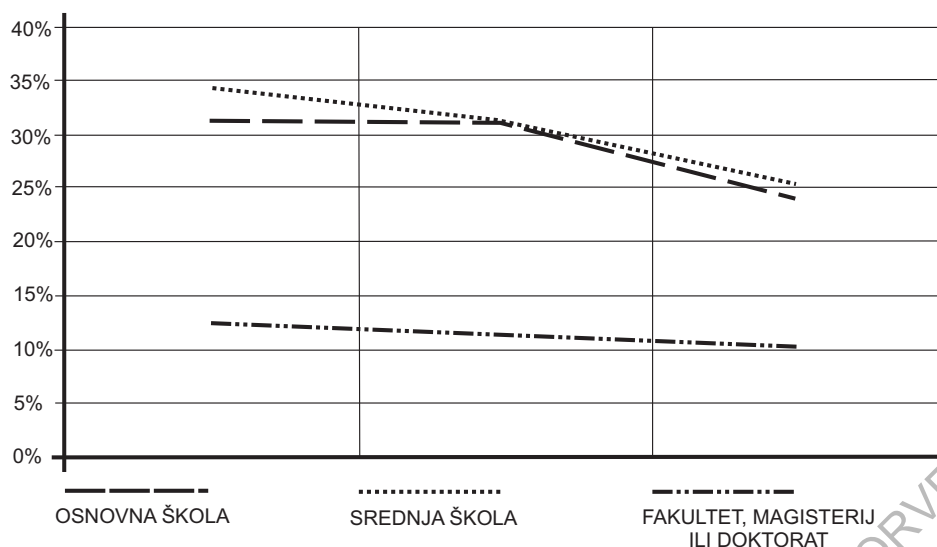

Slika 11: Obrazovna pozadina i njen udio u ukupnoj nezaposlenosti

Podaci iz 2008. godine pokazuju da je od ukupnog broja od 271.000 nezaposlenih lica, njih 191.000 imalo srednjoškolsko obrazovanje, dok je 67.000 imalo osnovno obrazovanje. Samo 13.000 lica u ukupnom broju nezaposlenih imalo je univerzitetsku diplomu.

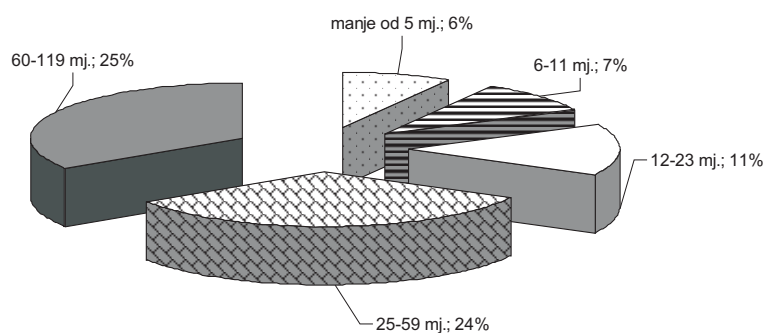
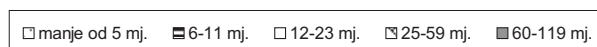
³⁶ Izvor podataka: Eurostat za sve zemlje osim BiH. Izvor za BiH: Anketa LFS za 2008. godinu.

³⁷ Anketa o radnoj snazi, 2008, dostupno na <http://www.bhas.ba/ARHIVA/2008/TB/lfs/lfs-bh.pdf>

Slika 12: Nezaposlenost u BiH, prema trajanju³⁸

U strukturnim obilježjima nezaposlenosti u Bosni i Hercegovini uočava se i dugoročna nezaposlenost. 87% nezaposlenih su nezaposleni duže od 12 mjeseci, što, također, ukazuje na nedostatak vještina i znanja potrebnih za pronalaženje novog posla prema zahtjevima tržište rada. Uz to, 77% su osobe nezaposlene duže od dvije godine, a 28% već duže od 10 godina. Ono što je posebno zabrinjavajuće jeste da, oko polovine nezaposlenih osoba prvi put traže posao, a koja su najčešće završila srednju školu ili neki od usmjerenih programa. Zapanjujuća je stopa nezaposlenosti među osobama između 15 i 24 godine, a ona iznosi čak 47%.

Slika 13: Zvanično nezaposlena lica u FBiH po kategorijama, 2008. godine³⁹

Među nezaposlenima veliki je broj i osoba koje su pretrpjele fizičke ili emotivne povrede u toku rata. 26% osoba koje su registrirane kao nezaposlene u FBiH su demobilizirani borci, članovi porodica poginulih boraca i osobe sa invaliditetom vezanim za rat. Nekima od njih je, zasigurno teško ponovo se uključiti u tržište rada, s obzirom na njihovu reduciranu radnu sposobnost, kao i na njihovu motivaciju. U isto vrijeme, socijalne nadoknade koje ove osobe primaju motiviraju ostanak u nezaposlenosti. Da bi se sa

38 Izvor podataka: Anketa LFS za 2008. godinu.

39 Izvor podataka: FZZZ, Bilten 2008.

ovim izazovima nosilo na adekvatan način, potrebno je osmisliti i implementirati dovoljan broj programa koji podstiču lica sa invaliditetom i demobilizirane borce da se uključe u tržište rada ili se angažiraju u poduzetničkim aktivnostima. Njihovo uključivanje u tržište rada bi, zasigurno, imalo i pozitivne posljedice, kako za njihovo lično zdravlje tako i za društvo u cjelini.

Sve gore predstavljeno ukazuje na duboke probleme na tržištu rada na kojem su očito zastupljena dva fenomena, od kojih se prvi odnosi na veliku nezaposlenost i isključenost sa tržišta rada, te na drugi fenomen koji se odnosi na neusklađenost ponude i potražnje kada je u pitanju radna snaga. Ovo pokazuje da je neophodno brzo i efikasno djelovati u smjeru ka uspostavljanju sistema povećanja vještina i znanja među nezaposlenima. Također, ovakav sistem sa ciljano osmišljenim projektima i programima bi, zasigurno, uticao i na svijest i uključivanje neaktivnih osoba, posebno žena, koje, kao što je ranije pomenuto, u velikom broju sebe percipiraju isključivo kao domaćice (46%). Jedan od takvih rijetkih projekata koji finansiraju Svjetska banka i Federalni zavod za zapošljavanje, a implementiraju Federalno ministarstvo za rad i zapošljavanje i kantonalne službe za zapošljavanje, ima za cilj:

- pružiti podršku da gotovinski transferi koji nisu zasnovani na osiguranju dopru do siromašnih i onesposobljenih;
- povećati efikasnost i transparentnost administracije naknada;
- pružiti podršku za usluge posredovanja pri zapošljavanju za: osobe koje aktivno traže posao, a izgube pravo na gotovinske transfere, za ugrožene (npr. siromašne, invalide sposobne za rad, osobe koje je teško zaposliti, demobilizirane borce, itd.)

Globalna recesija, praćena gubljenjem radnih mjesta, nije zaobišla ni Bosnu i Hercegovinu. Ako se tome doda slika pada ukupnog životnog standarda stanovništva, problem postaje još dramatičniji. Prema podacima ispitivanja *Sistem ranog upozoravanja*, koje je u martu 2008. godine proveo UNDP, broj domaćinstava sa niskim (ispod 500 KM mjesečno) i visokim primanjima (iznad 1500 KM mjesečno) izgledao je ovako:

	> 500 KM/mjesečno	< 1500 KM/ mjesečno
FBiH	37,9%	4,3%
RS	48,3 %	4,8%
Distrikt Brčko	77,8%	—

Slika 14: Broj domaćinstava sa niskim i visokim primanjima⁴⁰

Kupovna moć i životni standard su na niskom nivou. Cijene rastu i to najviše hrane, pića, stanovanja, prijevoza, osnovnih životnih namirnica koje se moraju kupovati bez obzira na cijenu. Prema upozorenjima MMF-a, dvije stvari bitno utiču na budžete domaćinstava, a to su povećane cijene osnovnih troškova i povećanje kamata na kredite što dodatno ugrožava kućne budžete.

U ovom kontekstu zanimljiv je i podatak iz septembra 2010. da samo 9078 lica ili 1,76% od ukupno registriranih nezaposlenih lica u BiH prima novčanu nadoknadu po osnovu nezaposlenosti, dok njih 66,44% ostvaruje pravo na zdravstvenu zaštitu.

Rast cijena osnovnih životnih proizvoda smanjuje iznos novca koji domaćinstva imaju na raspolaganju za druge robe i usluge. Ovako se smanjuje ukupna potrošnja, ali i rast ekonomije, jer je poznato da je bosanskohercegovačka ekonomija zasnovana na potrošnji. Problem tržišta rada u Bosni i

40 Sistem ranog upozorenja, UNDP, 2009.

Hercegovini, u odnosu na ostale zemlje u tranziciji, još je više izražen iz razloga rascjepkanog i fragmentiranog tržišta koje je posljedica ustavnog uređenja države, te nepostojanja krovnih zakona iz oblasti rada i zapošljavanja na nivou države.

Nezaposlenost i neaktivnost mogu imati velike posljedice na društvo jer se pojavljuju velike grupe ljudi koje imaju nisku ili nikakvu povezanost sa tržištem rada. Ovakva situacija ograničava potencijale za rast ekonomije, te dovodi do socijalne isključenosti i siromaštva velikog dijela stanovništva. Stope nezaposlenosti u svim dobnim skupinama su mnogo više nego što je to EU prosjek. Osim toga, stopa nezaposlenosti među ženama (36.7%) je značajno viša nego među muškarcima (28.4%). Kao što smo već rekli, značajan element nezaposlenosti je dugoročna nezaposlenost. Stopa dugoročne nezaposlenosti je mnogo viša nego u EU, i u 2007. godini je iznosila 27% u odnosu na 3.6% u EU za 2006. godinu. Ova stopa je viša kada se radi o ženama (31.6%), u odnosu na muškarce (24.6%). Strategija zapošljavanja za FBiH, kao i za BiH ima cilj da smanji nezaposlenost, posebno među ženama i mladima, gdje je trenutno stanje vrlo nepovoljno i moglo bi dovesti do velike socijalne isključenosti u društvu⁴¹. Ako problem posmatramo iz evropske perspektive, može se konstatirati da je u posljednjih nekoliko godina ostvaren velik napredak u oblasti zapošljavanja žena. Stopa zaposlenosti žena naglo se povećala (s 51,4% u 1997. na 57,1% u 2006. godini), pa se sada približava lisabonskom cilju (60% u 2010. godini). No, taj napredak ne bi smio zavarati s obzirom da je, očigledno, nepovoljan položaj žena na tržištu rada na kojem i dalje postoji velik jaz u poređenju sa položajem muškaraca.

Jaz između stopa zaposlenosti žena i muškaraca na razini EU 2006. godine je, još uvijek, bio blizu 15%. Uz to, segregacija na tržištu rada i nejednakosti s obzirom na radno vrijeme i dalje postoje, a to se odražava u značajnom i trajnom rodnom jazu u oblasti plaća. Žene često moraju birati između djece i karijere zbog manjka službi koje brinu za djecu, nedostatka fleksibilne organizacije rada, postojanja rodni stereotipa i nejednake raspodjele kućanskih poslova s muškarcima. Napredak koji su žene ostvarile, na primjer u području obrazovanja i istraživanja, što je uvršteno i u ključna područja Lisabonske strategije, ne odražava se u potpunosti na položaj žena na tržištu rada. Riječ je o gubitku ljudskoga kapitala koji si EU ne može priuštiti⁴².

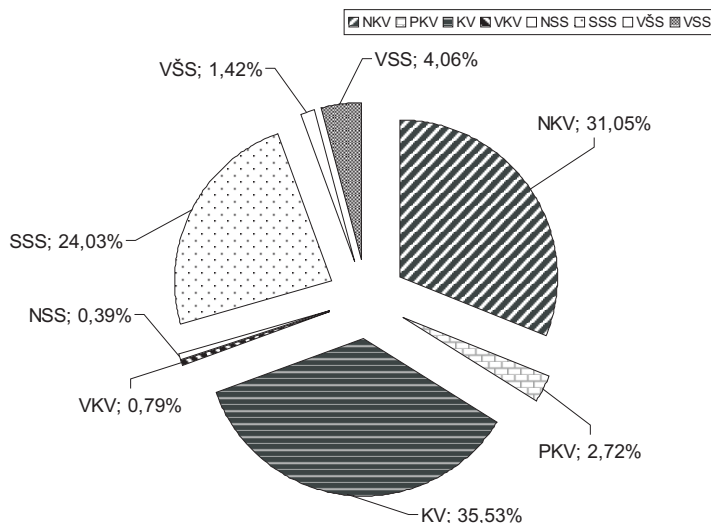
Treba konstatirati da postoji negativna veza između obrazovne strukture nezaposlenih i zahtjeva tržišta rada, što, takođe, upućuje na potrebu organiziranja posebnih aktivnosti u oblasti obrazovanja i prekvalifikacija, kako bi se adekvatno odgovorilo zahtjevima tržišta rada. Kvalifikaciona struktura nezaposlenih je predstavljena u grafikonu (slika 15.)

Prema posljednjim podacima ARZ BiH kvalifikaciona struktura nezaposlenih lica u BiH, zaključno sa 30.09.2010. godine, pokazuje da je najveći broj evidentiranih nezaposlenih lica sa trećim stepenom obrazovanja (KV 183.947 ili 35,58%), te NKV radnika 159.845 ili 30,91%. Od ukupnog broja registrirane nezaposlenosti, lica sa fakultetskim obrazovanjem (VSS i VŠS) čine 27.189 ili 5,26%.

Kvalifikaciona struktura registriranih nezaposlenih osoba ne obećava brže rješavanje pitanja nezaposlenosti u BiH, ukoliko se ne poduzmu adekvatne mjere, prije svega u javnim radovima i slično, a sa druge strane u osmišljenim prekvalifikacijama i obukama koje će nezaposlenima obezbijediti adekvatne vještine i znanja, potrebne današnjem tržištu rada.

41 *Strategija zapošljavanja u FBiH 2009-2013*, Vlada FBiH 2009.

42 Evropska komisija, Priručnik za uvođenje rodno osviještene politike u politike zapošljavanja, socijalne uključenosti i socijalne zaštite, 2008.

Oko polovine ukupno nezaposlenih u BiH su žene. Udio žena u ukupnom broju nezaposlenih radnika na nivou BiH je natpolovičan kod srednje, više i visoke stručne spreme.

Slika 15: Kvalifikaciona struktura nezaposlenih osoba⁴³.

Pažljivim pogledom u kvalifikacionu i spolnu strukturu zaposlenih, može se konstatirati da među osobama sa doktorskim i magistarskim titulama muškaraca ima više od pola zaposlenih, dok je u RS-u više žena. Ujednačen broj zaposlenih muškaraca i žena je među osobama sa VSS, VŠS, SSS i NSS, a dominantno zaposleni sa kvalifikacijama VKV, KV, PKV i NKV su muškarci.

Strategija zapošljavanja za FBiH, kao i za BiH, ima za cilj da privuče neaktivne da se radom angažiraju, posebno žene, mlade i stariju radnu snagu. Procjenjuje se da oko polovine radno sposobnog stanovništva ima nizak nivo obrazovanja (osnovna škola ili manje), a problem je naročito izražen među ženama (58%). Stoga je, kao strateški cilj, postavljeno povećanje prosječnog nivoa obrazovanja radno sposobnog stanovništva, a posebno ženske populacije.

Najveći udio zaposlenih žena u odnosu na ukupan broj zaposlenih je u sektoru usluga, posebno trgovini (42.8% žena), finansijskom posredovanju, obrazovanju i zdravstvu i socijalnoj zaštiti. Pošto se u ovim sektorima očekuje porast potražnje za radnom snagom, to bi mogao biti važan faktor koji će utjecati na porast zaposlenosti žena. To, također, potvrđuje da je tržište rada podijeljeno na tipično ženske i tipično muške profesije što dovodi i do feminizacije siromaštva. Još uvijek su prisutni duboki stereotipi o isključivo muškim, odnosno ženskim profesijama⁴⁴.

3.2. Radnici i radnice u privatnom sektoru

Ekonomsko-socijalni položaj žena određuje i činjenica da je znatno više žena-radnica nego žena-poslodavaca. Žene su, praktično, izostale iz procesa privatizacije kao subjekti. Zanimljivo je broj privatiziranih poduzeća koja su kupile žene. Privatne firme su često registrirane pod imenima žena, ali su

⁴³ Usporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i raseljenih lica, 2005.

⁴⁴ Statistički godišnjak 2006 FBiH i Federacija Bosne i Hercegovine u brojka, 2008.

one uglavnom ili suvlasnice ili se, što je najčešći slučaj, firma samo forme radi vodi na imenu žene, dok je stvarni vlasnik njen suprug ili neki drugi muški član porodice⁴⁵.

U analizi Gender centra RS-a o zapošljavanju žena, istaknuto je da pojedinci koji se spremaju da otpočnu privatan posao moraju se potpuno usmjeriti na samostalne strategije pronalaženja početnog kapitala. Najčešće je to lični kapital, pozajmica od prijatelja ili rođaka ili iz zelenaških izvora, ili je to pomoć stranih ili domaćih nevladinih organizacija. Postoje i programi koji se sprovode u obliku mikrokreditiranja sa povoljnom kreditnom stopom. Ovi krediti najčešće predstavljaju pomoć za već započete poslove. Pored toga, postoje specijalizirane nevladine organizacije, koje rade samo sa ženama, pomažu im novčano i savjetima. Treba reći i da neke od ovih organizacija rade na stvaranju, takozvanih, solidarnih grupa, gdje žene međusobno garantiraju jedna za drugu, udružuju se, pokreću zajedničke poslove ili samo podržavaju jedna drugu u odvojenim akcijama.

Podaci pokazuju da, od ukupnog broja muškaraca koji su zaposleni u privatnom sektoru, samo 29% je u statusu radnika. Učešće žena u privatnom sektoru sa 45% (vlasnice i radnice) i u vlasništvu sa 37% govori da su žene spremne da uđu u novu i rizičnu oblast poslovanja. Ova činjenica dobija na snazi kada se uzmu u obzir svi podaci i zaključci iz sfere društvenog i državnog sektora, gdje su žene rijetko na rukovodećim položajima, gdje rade manje odgovorne i zahtjevne poslove. Sada se pojavljuju kao odgovorne za svoj posao, a često to znači preuzimanje odgovornosti za čitavu porodicu, popunjavajući kućni budžet ili izdržavajući porodicu⁴⁶. Spremne su da se upuste u potpuno nove oblike poslovanja i prihvate sve njegove prednosti i mane. Broj radnica u privatnom sektoru pokazuje da je ženska radna snaga lako dostupna, nije u situaciji da bira poslove i spremna je da radi za malu nadoknadu, često bivajući izložena fizičkom i seksualnom maltretiranju od strane vlasnika.

Analiza rađena za potrebe izrade Gender akcionog plan BIH konstatira da se, za započinjanje vlastitog biznisa žene uglavnom koriste mikrokreditima koji se daju po vrlo nepovoljnim uvjetima (kratki otplatni rokovi, visoke kamatne stope od 13%-20%), ali zbog neposjedovanja nekretnina koje mogu dati

Iznos kredita: od 300 do 30.000 KM

Kamatna stopa: 15,60-19,80% (Kamatna stopa na ostatak duga godišnja)

Namjena kredita: Osnovna i obrtna sredstva u poljoprivredi, proizvodnji, trgovini i uslugama

Provizija: 1% jednokratno

pod hipoteku, nemaju pristup korištenju kredita putem tradicionalnih finansijskih institucija (bankarski sektor) po povoljnijim uvjetima nego što nude mikrokreditne organizacije.

Kao primjer može poslužiti oglas **MKO Žene za žene International**⁴⁷.

Mikrokreditne organizacije, koje u svojim programima imaju podršku ženama, podržavaju samozapošljavanje u privatnom sektoru i poljoprivredi. Treba naglasiti da su ovi krediti skuplji, ali su formalno i administrativno dostupniji, i za mnoge žene jedino rješenje u uvjetima kada pokreću vlastiti posao. Važno je primijetiti da se u praksi ovih organizacija, pokazala izuzetno velika pouzdanost povrata

⁴⁵ Kombinirani četvrti i peti izvještaj prema Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena za FBiH, 2006-2009, juni 2010.

⁴⁶ Gender Centar Republike Srpske, Rad i zapošljavanje, rodni aspect, 2010.

⁴⁷ Women for Women International 4455 Connecticut Avenue Suite 200, Washington, DC,

mikrokredita koje podižu žene, i stoga ostaje za dalje ispitivanje zbog čega komercijalne i investicione banke i fondovi ne prepoznaju žene kao specifičnu ciljnu grupu koja u određenim situacijama zahtijeva primjenu zakonom dozvoljenih privremenih specijalnih mjera.

Positivna je inicijativa Gender centra RS-a koji je započeo više aktivnosti za podršku preduzetništvu žena u saradnji sa nadležnim institucijama (Ministarstvo industrije, energetike i rudarstva i Republička agencija za razvoj malih i srednjih preduzeća Republike Srpske), sa ciljem da se ispita okruženje za preduzetništvo žena, stvore kapaciteti žena za preduzetništvo i uspostavi mehanizam finansijske podrške ženama u preduzetništvu kao posebna specijalna mjera⁴⁸.

Nezaposlenost je usko povezana s pitanjem ekonomske aktivnosti. Podaci pokazuju da su stope nezaposlenosti gotovo uvijek više među ženama nego muškarcima. Zanimljivo je objašnjenje ove pojave, iskazano u UNDP istraživanju o stavovima raseljenih i povratnika, Oxford Research International: Prvo, nezaposlenost žena je usko povezana s reproduktivnim radom, i to na različit način od muškaraca (ili barem u različitoj mjeri). Drugo, žene su suočene s preprekama u zapošljavanju, kao npr, nedostatak dostupnih poslova i ponekad nedostatak vještina. Najzad, ženska radna snaga se ne cijeni kao muška, pa su žene tako suočene s mnogim indirektnim preprekama, kao što su diskriminacija i stereotipi.

Iako je od presudne važnosti pozabaviti se pomenutim moćnim preprekama jednakosti spolova na tržištu rada, bilo bi istovremeno nerazumno automatski zaključiti da nejednakost pogađa samo žene⁴⁹.

Uvid u radno zakonodavstvo pokazuje da je garantirana formalna ravnopravnost svih, bez obzira na spol. Formalno, žene uživaju jednaka prava kao i muškarci u pogledu zasnivanja radnog odnosa i svih drugih socijalnih prava koja iz ovoga proizilaze. Međutim, podaci na terenu pokazuju da postoji de facto diskriminacija u zapošljavanju i radu, što pokazuje da se zakoni ne implementiraju.

3.3. Potplaćenost ženskog rada

U visoko zastupljenom sivom tržištu u BiH dominiraju žene, ali su one i tu marginalizirane. Širom BiH, žene su angažirane kao radna snaga na poslovima promocije i posredovanja u prodaji široke lepeze proizvoda, ali se nalaze na dnu piramide po primanjima za ove poslove, a vrh piramide čini upravljačka struktura sastavljena od muškaraca.

Rad na crno je mnogim ženama jedini izvor prihoda, a mnogim muškarcima je to dodatni prihod. Kako bi se napravio potpuni uvid, podatke o zaposlenim licima treba posmatrati sektorski, zbog izražene rodne podjele rada. Žene preovladavaju među zaposlenima u djelatnostima koje se odnose na vaspitanje i obrazovanje, te zdravstveni i socijalni rad, zatim u uslužnim djelatnostima, trgovini, te državnoj upravi. Muškarci preovladavaju kao zaposleni u svim drugim djelatnostima, osim rada u hotelima i restoranima, što je jedina djelatnost gdje je procenat žena i muškaraca relativno ujednačen⁵⁰.

Osim toga, bez obzira na djelatnost u kojoj rade, žene rade na niže plaćenim, rutinskim poslovima. U BiH je prvi put napravljeno istraživanje razlika među platama muškaraca i žena u 2006. godini, na

48 Rad i zapošljavanje, rodni aspekt, Gender Centar Republike Srpske, 2010.

49 Ibid.

50 Gender Centar Republike Srpske, Rad i zapošljavanje, rodni aspekt, 2010.

osnovu podataka službi za zapošljavanje i ankete "Živjeti u BiH"⁵¹. Ovo istraživanje pokazalo je da ovaj jaz, odnosno razlika među spolovima značajno prevazilazi evropski prosjek. U neindustrijskom proizvodnom sektoru, razlika je 42%, a najmanja je među službenicima i čini 8%. Razlike u platama prema spolu su još uvijek jedan od centralnih problema u politici rodne ravnopravnosti u zemljama Evropske Unije. Procjenjuje se da žene, u prosjeku, zarađuju 20% manje od muškaraca. Ovo važi kako za proizvodni, tako i za uslužni sektor.

Šta su posljedice? U Izvještaju u sjeni, koji su radile ženske NVO u BiH 2005. godine, može se pročitati da je u 25 – 50% slučajeva razlika u platama uzrokovana diskriminacijom, što je često uzrokom siromašenja žena, pa i njihove djece (ako su majke samohrane). Razlika u platama onemogućava žene da zarade adekvatnu penziju. Žene se manje podstiču za napredovanje u karijeri od njihovih muških kolega. Nejednakost u zaradama smanjuje resurse potrebne za školovanje, ali i samu motivaciju za daljim školovanjem. Nije ni zanemariv uticaj koji razlika u plati među spolovima ima na državu, a što se ogleda u gubitku prihoda od poreza, osiguranja i povećanoj ovisnosti žena o socijalnoj pomoći.

Zakon o ravnopravnosti spolova u Bosni i Hercegovini zabranjuje diskriminaciju po osnovu spola u radu i radnim odnosima, u šta se ubraja i neprimjenjivanje jednake plate i drugih beneficija za isti rad, odnosno rad jednake vrijednosti. U BiH je pak opće prihvaćeno mišljenje da nema razlike u platama među ženama i muškarcima, te prema tome nema ni konkretnijih aktivnosti koje bi ukazivale na problem i nudile neka rješenja u njegovom otklanjanju.

3.4. Raseljene osobe i zapošljavanje

Progres u bosnaskohercegovačkom društvu usporen je u mnogim oblastima. Ovo se posebno odnosi na ekonomski i socijalni razvoj. Kao posljedica toga, potencijalni kao i stvarni povratnici su često suočeni sa obeshrabrujućim realnostima života u BiH kao što su visok stepen siromaštva, zabrinjavajuća stopa nezaposlenosti i, s tim u vezi, nedostatak mogućnosti za zapošljavanje, neusklađen obrazovni sistem, često problematičan pristup penzijama, medicinskim uslugama, te neophodnoj socijalnoj pomoći.

Raseljenička i povratnička populacija ima znatno više problema u ostvarivanju prava na rad i zapošljavanje, što utiče na dinamiku povratka i održivost povratka. Problemi iz oblasti prava na rad sa kojim se susreću povratnici i raseljene osobe, a što utiče na proces povratka, povezani su sa općim stanjem nezaposlenosti koje je prisutno u Bosni i Hercegovini. Naime, nedostaju radna mjesta, devastiranost i nedovoljna razvijenost privrednog sistema utiče na ograničenu mogućnost zapošljavanja povratničke populacije. Pored toga, manjinski povratnici suočavaju se sa diskriminacijom prilikom zapošljavanja, na koje imaju pravo prema zakonskim odredbama, u organima uprave, policiji, sudstvu, i drugo.

Također, ne postoji značajnija zainteresiranost mladog visokoobrazovnog kadra iz reda potencijalnih povratnika da apliciraju na objavljene pozive za zapošljavanje u prijeratnim mjestima stanovanja, čime bi se stvorile pretpostavke za održiv povratak⁵².

Uz ovo je važno reći da nema ni organiziranog djelovanja ni stvaranja pozitivne atmosfere koja bi motivirala mlade ljude na povratak. Ni na jednom nivou u BiH, niti u bilo kakvoj zvaničnoj formi, ne postoji

51 Uzorak panel ankete ŽuBiH je pod-uzorak Ankete mjerenja životnog standarda (LSMS) koju je u 2001. godini provela Svjetska banka u saradnji sa statističkim institucijama.

52 *Revidirana strategija povratka*, Ministarstvo za ljudska prava BiH, 2008.

evidencija o zaposlenosti povratnika, pa tako ni povratnica. Evidencije postoje za raseljene osobe općenito. Vrlo je upitna procjena iznesena u Anketi koju je radila Unija za povratak, da je samo oko 1% zaposlenih u povratničkoj populaciji. Podatak da ne postoje službene evidencije pokazuje odnos vlasti prema pomoći ovoj populaciji i ujedno ukazuje na potrebu poduzimanja konkretnih mjera.

RADNI STATUS NOSITELJA PORODICE	FBiH	%	RS	%	BiH	%
nikakav – ne radim	16.308	49,2%	7.603	29,3%	23.911	40,4%
stalno, puno radno vrijeme	3.692	11,1%	4.682	18,0%	8.374	14,2%
stalno, pola radnog vremena	103	0,3%	120	0,5%	223	0,4%
privremeno, puno radno vrijeme	605	1,8%	671	2,6%	1.276	2,2%
privremeno, pola radnog vremena	204	0,6%	119	0,5%	323	0,5%
privatnik	108	0,3%	98	0,4%	206	0,3%
traži posao	1.981	6,0%	3.399	13,1%	5.380	9,1%
studira	102	0,3%	23	0,1%	125	0,2%
penzioner/umirovljenik	9.432	28,5%	9.262	35,7%	18.694	31,6%
ostalo	613	1,8%	2	0,0%	615	1,0%
UKUPNO	33.148	56,1%	25.979	43,9%	59.127	100,0%

Slika 16. Struktura zaposlenosti raseljenih osoba u BiH – prema enitetima boravka

Najveći broj raseljenih osoba spada u kategoriju radno sposobnog stanovništva, ali ih čak 40% nema zaposlenje. Oko 9% raseljenih osoba stalno traži posao, a studira 0,2%. Prema evidencijama samo je oko 17% nositelja domaćinstava (re)registriranih raseljenih osoba u BiH zaposleno, od kojih je samo 14,2% sa punim radnim vremenom⁵³.

Znatno povoljnija situacija je u pogledu radnog statusa raseljenih osoba u RS-u gdje je nezaposleno oko 30%, dok u FBiH ovoj kategoriji pripada gotovo polovina od ukupnog broja (re)registriranih raseljenih osoba. Sasvim je logično pitanje na koji način se izdržavaju raseljene i povratničke porodice u BiH.

Polovina raseljenih porodica izdržava se kombiniranjem različitih izvora finansiranja, dok preko 20% nema nikakav izvor prihoda⁵⁴. Prema istraživanju, stalno uposlenih je 14%, a privremeno uposlenih 2%. Od penzije se izdržava 31% raseljenih lica. Dio njih se izdržava iz invalidnine, (9,2%), socijalne pomoći (2,3%), nadoknada za porodice šehida i poginulih (8,9%) i sl. Nema podataka razvrstanih prema spolu, te je veoma teško utvrditi pravu ekonomsko-socijalnu sliku žena povratnica i raseljenih osoba.

Obrazovna struktura raseljenih u BiH pokazuje dominaciju onih sa NKV, PKV i NSS, što je općenito teže uposlivo i gdje dominiraju muškarci, ali i sličan broj onih sa SSS, gdje je u općim podacima izjednačen broj žena i muškaraca i uposlenih, kao i onih koji čekaju posao. Prema pomenutoj *Uporednoj analizi pristupu pravima izbjeglica i prognanika* struktura je sljedeća:

NKV, PKV, NSS	KV	VKV	SSS	VŠS	VSS	Magistri	Doktori	Ostalo
27,7%	14,5%	5,6%	23,08%	2,79%	1,9%	0,05%	0,03%	2,37%

Slika 17: Obrazovna struktura raseljenih osoba u Bosni i Hercegovini.

Zanimljivo je primijetiti da kvalifikaciona struktura nezaposlenih raseljenih osoba i povratnika, uglavnom, odgovara strukturi ukupno nezaposlenih na nivou BiH, što može pomoći u konačnom

⁵³ *Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i prognanika*, Ministarstvo za ljudska prava BiH, 2005.

⁵⁴ Ibid.

oblikovanju programa i projekata namijenjenih rješavanju pitanja nezaposlenih i žena i muškaraca (vidi sliku na str. 30)⁵⁵.

ZANIMANJE	FBiH		RS		BiH		
	ukupno	zaposleno	ukupno	zaposleno	ukupno	nezaposleno	%
Liječnik	26	16	28	21	54	17	31,5%
Veterinar	2	2	3	2	5	1	20,0%
Učitelj	235	156	323	240	558	162	29,0%
Inženjer	211	110	314	161	525	254	48,4%
Pravnik	71	31	147	91	218	96	44,0%
Ekonomista	182	72	266	122	448	254	56,7%
Radnik	12.899	2.634	9.232	2.923	22.131	16.574	74,9%
Činovnik	1.082	448	1.091	540	2.173	1.185	54,5%
Zanatlija	413	82	435	112	848	654	77,1%
Poljoprivrednik	1.158	4	617	3	1.775	1.768	99,6%
Domaćin/ica	6.974	35	1.486	9	8.460	8.416	99,5%
Učenik	91	0	2	0	93	93	100,0%
Student	69	3	25	0	94	91	96,8%
penzioner	8.258	4	8.804	0	17.062	17.058	100,0%
ostalo	1.477	93	3.206	458	4.683	4.132	88,2%
UKUPNO	33.148	3.690	25.979	4.682	59.127	50.775	85,8%

Slika 18: Struktura zanimanja raseljenih osoba u BiH – prema entitetima boravka

Svi pokazatelji govore da država nije na vrijeme napravila reforme niti u obrazovanju, niti pomake u oblasti prekvalifikacija, kako bi uskladila strukturu nezaposlenih prema promjenama koje su neminovno nastupile u ekonomiji BiH i samim tim i zahtjevima tržišta rada u BiH.

Način ostvarivanja svih prava raseljenih osoba i povratnika uređuje se propisima BiH i oba entiteta. Praksa pokazuje da nema bitnih pritužbi od strane raseljenih osoba na način ostvarivanja prava kojima se koriste za vrijeme trajanja statusa. Problem nastaje u procesu povratka i trajanja povratničkog statusa sa aspekta mogućnosti da se povratak izbjeglica i raseljenih osoba učini održivim.

Dosad nije dovoljno osvijetljen fenomen statusa povratnika i povratnica. Sve statistike pokazuju samo brojeve povrata, a nikako dalju sudbinu osoba, niti postoje zakonske obaveze posebnog evidentiranja, npr. nezaposlenih, socijalno ugroženih ili uspješnih i slično. Čin povratka za zvanične institucije vlasti znači čin integriranja u sve tokove sredine u koju su se ljudi vratili, bez obaveze posebne brige za stvarni održivi povratak.

Entitetski zakoni su propisali vođenje tačnih evidencija o raseljenim licima i povratnicima, ali praksa pokazuje da su evidencije vođene, uglavnom, samo za raseljena lica dok su izostale precizne i sveobuhvatne evidencije povratnika u mjestima povratka. Ovako neobavezno postavljena obaveza nadležnih službi o evidencijama povratnika i povratnica prouzrokovala je i izostanak takvih evidencija, a samim tim, i onemogućila konkretnije planiranje pomoći i brige za iste. U slobodnoj interpretaciji možemo reći da je i ovo bio dio izraza političke volje i odnosa prema povratnicima, koja nije uvijek bila pozitivna. Često je bila i uzrokom nečinjenja, a i usporavanja cijelog procesa.

⁵⁵ Iz usporedne analize pristupa pravima izbjeglica i prognanika, MLJPI, 2005.

Unija za održivi povratak BiH sačinila je u avgustu 2010. godine analizu realizacije *Platforme izbjeglica, raseljenih lica i povratnika 2006-2010* i objavila poražavajuće rezultate njene realizacije. Platforma je podrazumijevala da, do ove godine bude izgrađeno 40.000 stambenih jedinica, a taj broj je samo 3.800, što znači da nije ostvareno ni 10% od predviđenog.

Jedan dio Platforme predviđao je i zapošljavanje 100.000 povratnika. Međutim, zabilježen je samo jedan posto zaposlenih povratnika. Kako se navodi u Anketi, nezaposlenost je i najveći problem među izbjeglicama, raseljenim osobama i povratnicima. Od 0,8% do 1% je zaposlenost ove populacije. Rezultati ankete su pokazali da je nezaposlenost glavni uzrok zbog koga se ljudi ne vraćaju, posebno u urbanim sredinama. Uzroci su nedostatak radnih mjesta, slabo stanje privrede, a poseban problem ostaje nedosljedna primjena odluke o konstitutivnosti naroda, što je jedina šansa raseljenim licima i povratnicima za pristup pravu na rad u javnom sektoru. Velika je diskriminacija prisutna pri zapošljavanju. Odabir za zapošljavanje se vrši prema nacionalnom ključu, prema stranačkoj pripadnosti, često prema spolu (izbjegavanje upošljavanja mladih žena ili trudnica i sl.) Diskriminacija pri zapošljavanju je prisutna na svim područjima BiH.

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

4. USKLAĐENOST MEĐUNARODNIH I DOMAĆIH PRAVNIH AKATA

Bosna i Hercegovina, čiji je cilj da se u narednom periodu priključi evropskim integracijama, ima zadatak da uskladi državne i entitetske propise sa evropskim dokumentima koji reguliraju zapošljavanje i tržište rada. Kao što smo već vidjeli, usklađen pravni okvir za povratak postoji i na državnom i na entiteskom nivou. Suprotno tome, na nivou države nema okvirnog zakona za oblast rada i zapošljavanja, kao ni resornog ministarstva. Ministarstvo civilnih poslova je nadležno za koordinaciju aktivnosti, usklađivanje planova entitetskih organa vlasti i definiranje strategije na međunarodnom planu za oblast rada i zapošljavanja. Prema Ustavu BiH, organizacija i upravljanje sistemom radno-pravne zaštite su u BiH decentralizirani do nivoa entiteta i Brčko Distrikta.

Shodno članu II stav 4 Ustava, Bosna i Hercegovina je dužna osigurati svim osobama koje žive na njenoj teritoriji, uživanje ljudskih prava i sloboda predviđenih Ustavom ili aktima navedenim u Aneksu I Ustava i to bez diskriminacije po bilo kom osnovu.

4.1. Međunarodni pravni dokumenti

Na nivou BiH pružena je značajna zaštita socijalnih i ekonomskih prava, koja je jedinstvena za sve građane, a svi organi i institucije dužni su da je obezbijede svima, bez diskriminacije. Evo nekih od ključnih međunarodnih akata čijih odredbi je dužna pridržavati se i država Bosna i Hercegovina, a koji i jesu osnov za rješavanje problema u oblasti socio-ekonomskih odnosa i stanja, uključujući i status žena povratnica na tržištu rada.

Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima⁵⁶ je međunarodni pravni dokument koji je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija u decembru 1966. godine. Ovaj dokument obavezuje zemlje potpisnice da građanima osigura nesmetano uživanje radničkih prava, prava na zdravstvenu zaštitu, obrazovanje i adekvatan standard življenja. U decembru 2008. godine 160 zemalja je potpisalo i ratificiralo ovaj Pakt. Dodatnih šest zemalja je potpisalo, ali još uvijek nije ratificiralo ovaj značajni dokument. *Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* čini dio međunarodnog zakonodavstva o ljudskim pravima, zajedno sa *Univerzalnom deklaracijom o ljudskim pravima* i *Međunarodnim paktom o građanskim i političkim pravima*. Primjenu i poštivanje Pakta prati Komitet za ekonomska, socijalna i kulturna prava Ujedinjenih Nacija, a države potpisnice se u članu 2 pozivaju da "poduzmu korake kako bi se postepeno postiglo puno ostvarenje prava priznatih u ovom paktu svim odgovarajućim sredstvima, posebno uključujući donošenje zakonodavnih mjera."

Član 6 ovog Pakta garantira **pravo na rad**, što se definira kao mogućnost svakog pojedinca ili pojedinke da žive od svoga rada koji su izabrali ili prihvatili po vlastitom izboru. Da bi osigurale ostvarenje ovog prava, obaveze država članica uključuju i tehničko i profesionalno osposobljavanje i obuku, kao i vođenje ekonomske politike sa ciljem postizanja stabilnog ekonomskog razvoja, i u krajnjem cilju, pune nezaposlenosti. Ovo pravo, također, obuhvata jednak pristup zapošljavanju kao i zaštitu radnika od neosnovanog otkaza, kao i sprečavanje diskriminacije na radnom mjestu i osiguravanja pristupa zapošljavanju manje privilegovanih grupa u društvu, kao što su raseljene osobe, osobe sa invaliditetom, itd.

⁵⁶ Tekst Pakta je dostupan na:

<http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/05bosniak/BlntCovEcSocCulRights.pdf>

Veoma značajno je naglasiti da se pod pojmom rada podrazumijeva „dostojanstven rad“, što znači pravo svih na „pravične i povoljne uvjete za rad koji osiguravaju naknadu za rad, pravičnu zaradu i jednaku nadoknadu za rad iste vrijednosti (posebno važi za žene), zaštitu na radu, jednake mogućnosti za napredovanje, pravo na odmor, slobodno vrijeme, plaćen godišnji odmor i naknadu za praznike (član 7). U članu 8 Pakta priznaje se pravo radnicima da formiraju sindikat na radnom mjestu i da se dobrovoljno učlane u sindikat, te štiti pravo sindikata na štrajk.

Dalje, države članice ovog Pakta u članu 9 “priznaju pravo svakom licu **pravo na socijalno obezbjeđenje, uključujući tu socijalno osiguranje.**” To znači da se od država članica zahtijeva da svojim građanima obezbijede neki oblik socijalnog osiguranja da bi ih se zaštitilo od rizika bolesti, invalidnosti, materinstva, povrede na radu, nezaposlenosti ili starosti. Također, sistemom socijalnog osiguranja država je obavezna pružiti skrb svoj djeci bez roditelja i onima koji iz nekog razloga ne mogu priuštiti zdravstveno osiguranje. Ove privilegije moraju biti dostupne svima bez diskriminacije.

Pakt daje pravo svima na porodični život što obuhvata **pravo na osnivanje porodice**, te zasnivanje brakova na principu dobrovoljnosti, a ne sile. Države su, također, obavezne osigurati majkama plaćeno materinsko odsustvo ili adekvatnu socijalnu skrb prije i nakon poroda. Države članice su obavezne poduzeti „posebne mjere“ kako bi zaštitili djecu od ekonomskog i socijalnog iskorištavanja, uključujući određivanje minimalne dobi za zapošljavanje i zabrane rada djece u opasnim i štetnim zanimanjima.

Pravo na **adekvatan životni standard** se također garantuje ovim Paktom, a to obuhvata pravo na hranu, pravo na vodu i pravo na stambeni smještaj, itd, ali i od država zahtijeva kontinuirano poboljšanje životnog standarda građana. Uz to, države članice se obavezuju da svojim građanima osiguraju **pravo na zdravlje, pravo na obrazovanje i pravo na učešće u kulturnom životu.** Ovo posljednje uključuje pravo na razvoj i učešće u javnom radu.

Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije nad ženama⁵⁷, poznata kao Ženska konvencija, usvojena je 1979. od strane Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, i predstavlja prvi sveobuhvatni dokument o ženskim pravima. Ženska konvencija obavezuje sve države članice da u cilju uspostavljanja novog međunarodnog ekonomskog poretka, zasnovanog na ravnopravnosti i pravičnosti, otklone diskriminaciju žena u svim oblicima, koristeći se pri tom svim sredstvima koja im stoje na raspolaganju. Trenutno je 179 zemalja ili 90% članica Ujedinjenih naroda potpisalo ovu Konvenciju. Ova Konvencija je sastavni dio Ustava BiH, i primjenjuje se direktno i ima prioritet nad domaćim zakonodavstvom. Po prvi put u historiji u ovoj Konvenciji je definisana diskriminacija na ženama, koja je preuzeta i integrirana u naš *Zakon o ravnopravnosti spolova*. Konvencija je podijeljena u 16 članova, a odnosi se na deset glavnih oblasti, koje obuhvaćaju: jednaka prava žena na učešće u političkom i javnom životu, uključujući pravo glasa kao i kandidiranje na izborima, učestvovanje u formuliranju i donošenju vladinih politika kao i obavljanju javnih funkcija, te jednako pravo žena u predstavljanju država na međunarodnom nivou, obrazovanju, obukama i jednake mogućnosti napredovanja u karijeri, jednaka prava u zadržavanju i mijenjanju državljanstva, u zapošljavanju, uključujući pravo na rad, pravo na jednake mogućnosti pri zapošljavanju, napredovanju i sigurnosti posla, te korištenju beneficija, a naročito obavezu države da obezbijedi beneficije za materinstvo, te jednaka prava pristupu zdravstvene zaštite, uključujući i planiranje porodice, zabranu trgovine ženama i prostitucije, osiguranje jednake participacije žena sa sela u svim pogodnostima seoskog razvoja, te jednake mogućnosti za žene sa sela u pristupu zdravstvenim i obrazovnim uslugama, te jednaka prava za njih da sklapaju ugovore i upravljaju imovinom, jednaka prava

⁵⁷ Dostupno na http://gender.undp.ba/Upload/SC/CEDAW_z%20web.pdf

muškaraca i žena vezano za porodične odnose, ista prava i mogućnosti zaključivanja braka, slobodan izbor supružnika, ista prava i obaveze u braku, uključujući starateljstvo, usvajanje i pravo na reproduktivnu slobodu, ista prava u izboru imena i prezimena, pravo izbora zanimanja, te ista prava u pogledu vlasništva i upravljanja i raspolaganja imovinom. 1982. godine uspostavljen je Komitet za eliminaciju svih oblika diskriminacije nad ženama u svrhu praćenja primjene Konvencije. Države koje su ratificirale Konvenciju dužne su podnositi periodične izvještaje ovom komitetu. 1999. godine Generalna skupština UN-a usvojila je Opcioni protokol, koji je otvoren za pristupanje. Bosna i Hercegovina je pristupila i ratificirala Opcioni protokol.

Evropska socijalna povelja je najznačajniji dokument koji regulira ostvarivanje ekonomskih i socijalnih prava među članicama Vijeća Evrope. Ovaj dokument je usvojen po prvi put 1961. godine, a revidiran je 1996. Povelja propisuje niz prava i sloboda kao i uspostavu mehanizma supervizije njihove primjene i poštivanja od strane država potpisnica. Poveljom se garantiraju prava kao što su pravo na stambeno zbrinjavanje, zdravlje, obrazovanje, zapošljavanje, socijalnu i pravnu zaštitu, slobodu kretanja, nediskriminaciju. Evropski komitet za socijalna prava je tijelo koje je odgovorno za praćenje primjene i poštivanja odredbi Povelje od strane države potpisnice. Ovom tijelu se mogu uputiti i žalbe zbog kršenja prava zagwarantiranim u Povelji. Pojedine nevladine organizacije, koje uživaju poseban status, mogu, također, podnijeti žalbu. BiH je ratificirala dio Povelje 2008. i time se obavezala na usklađivanje domaćeg zakonodavstva sa standardima predviđenim ovim dokumentom. BiH je prihvatila 10 članova (od 19 ukupno) i to: pravo na rad, pravo na organiziranje, pravo na kolektivno pregovaranje, pravo na socijalnu sigurnost, pravo na socijalnu i medicinsku pomoć, pravo na socijalnu, pravnu i ekonomsku zaštitu, pravo radnika na privremenom radu u inostranstvu i njihovih porodica na zaštitu i pomoć.

Opća deklaracija o ljudskim pravima je univerzalni pravni dokument Ujedinjenih naroda koji je usvojila Generalna skupština 1948. u Parizu. Sadržaj Deklaracije je usko vezan sa iskustvima iz drugog svjetskog rata i predstavlja prvi univerzalni set prava za sva ljudska bića. Sadrži 30 članova i čini jedan od tri pravna dokumenta koja čine međunarodne instrumente za ljudska prava. Druga dva su Međunarodni pakt za ekonomska, socijalna i kulturna prava, te Međunarodni pakt građanskih i političkih prava. U članu 23, stav 3 propisano je da svako ko radi, ima pravo na pravednu i zadovoljavajuću naknadu koja njemu i njegovoj porodici osigurava egzistenciju koja odgovara ljudskom dostojanstvu i koja će, ako bude potrebno, biti upotpunjena drugim sredstvima socijalne zaštite.

4.2. Pravni dokumenti za rodnu ravnopravnost u Evropskoj Uniji

Rodna ravnopravnost između žena i muškaraca je jedan od fundamentalnih principa Evropske Unije. Ova oblast je veoma značajna u radu Evropske Unije i cilj je promoviranje i unapređenje rodne ravnopravnosti u svim aktivnostima Unije.

U aktuelnom tekstu tzv. Amsterdamskog sporazuma EU iz 1999, pitanja rodne ravnopravnosti su dobila veći značaj. Rodna ravnopravnost između žena i muškaraca je jedan od osnovnih ciljeva Sporazuma. Član 141 Amsterdamskog sporazuma nalaže da svaka zemlja članica treba „osigurati primjenu principa o jednakoj plati za žene i muškarce za isti rad ili rad jednake vrijednosti.“ Ovim članom je, također, dozvoljena pozitivna diskriminacija, ali ova mjera se ne smije primjenjivati automatski i bezuvjetno. U tekstu Sporazuma se dalje navodi da se perspektiva rodne ravnopravnosti treba promovirati i uzeti u obzir u svim aktivnostima Evropske Unije, tzv. mainstreaming.

Rodna ravnopravnost je, također, jedan od ciljeva smjernica za zapošljavanje u Evropskoj Uniji. Ovo znači da se pitanje rodne ravnopravnosti treba integrirati u politiku zapošljavanja, kao i to da je potrebno poduzeti posebne aktivnosti kako bi se unaprijedila ravnopravnost među ženama i muškarcima.

Evropska Unija, također, ima Akcioni Plan za rodnu ravnopravnost. Jedan od pravnih dokumenta koje usvaja Parlament Evropske Unije su direktive koje su pravno obavezujuće za sve zemlje članice. Direktive se mogu implementirati kroz ugradnju u domaće zakonodavstvo ili kroz kolektivni ugovor koji sklapaju partneri na tržištu rada, ako je to propisano dotičnom direktivom.

Jedan od osnovnih uslova za članstvo u Evropskoj Uniji je da zemlja kandidatkinja prihvati i u svoje zakone ugradi zakonodavstvo Evropske Unije. Kada je u pitanju rodna ravnopravnost, od zemalja kandidatkinja se zahtijeva integriranje svih postojećih direktiva u trenutku pristupanja Evropskoj Uniji.

Evropska Unija ima šest prioritetnih oblasti za rodnu ravnopravnost za period 2006-2010 godina. Ti prioriteti su:

- osigurati jednake mogućnosti za ekonomsku neovisnost žena i muškaraca
- osigurati bolje mogućnosti za uspješno usklađivanje radnog, privatnog i porodičnog života
- raditi na jednakom učešću oba spola u odlučivanju
- iskorijeniti nasilje po osnovu spola i trgovinu ljudima
- razbiti stereotipno ponašanje oba spola u društvu
- promovirati rodnu ravnopravnost van granica Evropske Unije

Za svaku oblast su navedene konkretne mjere koje je neophodno poduzeti. Neke od tih mjera su veći broj žena na pozicijama odlučivanja u politici i privredi, kao i veći broj žena koje se bave prirodno-matematičkim istraživačkim radom. Uključujući između ostalog ove prioritete, Vijeće ministara je u martu 2006. godine usvojilo Evropski pakt o rodnoj ravnopravnosti. Pakt je povezan sa Lisabonskom strategijom i cilj je stimulirati i ubrzati rad na ovom važnom pitanju u zemaljama članicama i institucijama Evropske Unije. Vijeće ministara traži da se između ostalog donesu mjere za:

- smanjenje razlika na tržištu rada
- usklađivanje rada i privatnog života
- osnaživanje praćenja rada na pitanju rodne ravnopravnosti na nivou EU

Pakt je važna strategija za suočavanje sa izazovom demografskog razvoja u Evropskoj Uniji i postizanja cilja Evropske Unije o ekonomskom razvoju i socijalnom blagostanju za sve.

U oblasti rodne ravnopravnosti je do nedavno postojalo 9 direktiva. Vijeće ministara i Parlament Evropske Unije su u julu 2006. godine odlučili o uvođenju nove direktive u oblasti rodne ravnopravnosti koja je do ove odluke bila regulirana različitim direktivama. Nova direktiva će objediniti postojećih devet u jedan zakonski tekst. Ove direktive reguliraju pravo na jednak tretman, roditeljsko odsustvo, jednaku platu, zabranu diskriminacije, itd. Neke od poznatih direktiva su:

- Direktiva Vijeća Evrope 75/117/EEC, (1975.), koja se odnosi na usklađivanje zakona država članica kojima su regulirana pitanja jednakog plaćanja rada ženama i muškarcima,
- Direktiva 2002/73/EC Evropskog parlamenta i Vijeća, (2002.), koja se odnosi na jednak tretman muškaraca i žena u pitanju zapošljavanja, promocije i uvjeta rada.

Parlament Evropske Unije je, također, usvojio direktivu o dostupnosti usluga i roba za žene i muškarce. Pod ovim se podrazumijeva dostupnost poslovnim prostorima, kućama i stanovima, uslugama banaka i osiguravajućih kuća, te uslugama u svim profesijama i branšama.

U posljednjih nekoliko godina u Evropskoj Uniji postoji Institut za rodnu ravnopravnost koji je smješten u Latviji. Uloga Instituta je pružanje podrške svim institucijama Evropske Unije i zemalja članica u cilju borbe protiv spolne diskriminacije i unapređivanje rodne ravnopravnosti u svim oblastima djelovanja Evropske Unije.

Uz to, kao posebno značajni dokumenti za ovu oblast izdvajaju se i:

- Rezolucija Vijeća Evrope (1990.), koja se odnosi na zaštitu dostojanstva žena i muškaraca na poslu,
- Preporuka Evropske komisije (1991.), koja se odnosi na zaštitu dostojanstva žena i muškaraca na poslu, uključujući borbu protiv seksualnog uznemiravanja.

4.3. Pravni instrumenti za rodnu ravnopravnost Međunarodne organizacije rada

Međunarodna organizacija rada (MOR), osnovana 1919. godine je specijalizirana agencija Ujedinjenih nacija za pitanja iz oblasti rada. Jedinstvena karakteristika MOR-a je njena tripartitna struktura. U tijelima MOR-a na jednakim osnovama su zastupljeni predstavnici vlada, asocijacija poslodavaca i sindikata. Osnovi cilj MOR-a je borba protiv siromaštva, te unapređivanje socijalne pravde, stepena zaposlenosti i boljih uvjeta rada. MOR ima na raspolaganju razna sredstva za djelovanje koja mogu biti od pomoći u podršci ženama kao što su postavljanje međunarodnih standarda putem Konvencija i Preporuka. MOR-ovi standardi iz oblasti rodne ravnopravnosti obuhvataju sljedeća područja:

- jednaka plata
- diskriminacija u zaposlenju i zvanju
- zaštita materinstva
- radnici sa porodičnim obavezama
- posebne mjere koje obuhvataju noćni rad

Postoji 18 konvencija i 14 preporuka koje se tiču prava žena. Neke od njih su od posebnog značaja:

- Konvencija br. 100, reguliše pravo na jednaku platu za isti rad ili rad jednake vrijednosti. Ova konvencija je usvojena još 1951. godine. U konvenciji nije navedena definicija jednakog rada, ali se navodi da je neophodno poduzeti mjere koje će promovirati objektivno vrednovanje radnih mjesta.
- Konvencija br. 111 regulira odredbe u vezi sa diskriminacijom pri zapošljavanju i obavljanju radnih zadataka. Konvencija je usvojena 1958. Cilj ove Konvencije je unapređenje jednakih mogućnosti i tretmana u zaposlenju i pristupu stručnoj obuci, određenim profesijama i uvjetima rada. Ona poziva države potpisnice da aktivno rade na postizanju sporazuma između aktera na tržištu rada u svrhu unapređenja jednake plate za rad iste vrijednosti. Preporuka R111.
- Konvencija br. 156 regulira prava radnika sa porodičnim obavezama. Cilj ove konvencije je stvoriti jednake mogućnosti i tretman za muškarce i žene za usklađivanje rada i porodičnih obaveza. Konvencija naglašava da porodične obaveze same po sebi nisu dovoljan razlog za osobu da izgubi posao. Preporuka R165.
- Konvencija br. 183, usvojena 2000. godine, regulira prava na zaštitu materinstva, porodiljsko odsustvo, naknadu za vrijeme porodiljskog odsustva, sigurnost u zaposlenju, dojenje, teret dokazivanja, zabranu testiranja trudnoće i zabranu diskriminacije. Preporuka R190.

Druge MOR-ove Konvencije su:

- C3 Materinska zaštita, 1919.
- C103 Materinska zaštita, 1952.
- C89 Noćni rad, 1948.
- C122 Politika zapošljavanja, 1964
- C140 Plaćeno odsustvo u svrhu obrazovanja, 1974.
- C141 Organizacija radnika na selu, 1975.
- C142 Razvoj ljudskih potencijala, 1975.
- C171 Noćni rad, 1990.
- C175 Rad sa skraćenim radnim vremenom, 1994.
- C177 Rad kod kuće, 1996.

Podvučene konvencije je ratificirala Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine.

4.4. Domaće zakonodavstvo o rodnoj ravnopravnosti i institucionalni mehanizmi

Pravni osnov za unošenje gender perspektive u oblast rada koja za krajnji cilj ima obezbjeđenje jednakosti između muškaraca i žena u BiH, nalazi se u Ustavu BiH, Ustavu FBiH, Ustavu RS i Ustavu Distrikta Brčko. Bosna i Hercegovina ima Zakon o ravnopravnosti spolova koji je stupio na snagu maja 2003. godine. Zakon važi na teritoriji cijele države i uređuje, promovira i štiti ravnopravnost spolova i garantira jednake mogućnosti svim građanima i građankama, kako u javnoj, tako i u privatnoj sferi društva, te sprečava direktnu i indirektnu diskriminaciju zasnovanu na spolu. Cilj Zakona je potpuno integriranje gender perspektive u rad institucija Bosne i Hercegovine. Razvijeni su i izgrađeni institucionalni mehanizmi za gender na državnom, entitetskom, kantonalnom i općinskom nivou, te time stvoreni uvjeti za sprovedbu Zakona o ravnopravnosti spolova u BiH.

Institucionalni mehanizmi za gender pitanja u Bosni i Hercegovini

Državni nivo

- Parlamentarna skupština BiH – Komisija za ostvarenje ravnopravnosti spolova u BiH
- Vijeće ministara – Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice BiH – Agencija za ravnopravnost spolova BiH.

Entitetski nivo

- Zastupnički Dom Parlamenta FBiH – Komisija za jednakopravnost spolova
- Dom naroda Parlamenta FBiH – Komisija za jednakopravnost spolova
- Narodna skupština RS – Odbor jednakih mogućnosti
- Skupština Brčko Distrikta – Komisija za gender pitanja
- Vlada FBiH – Gender Centar FBiH
- Vlada RS – Gender Centar RS

U obje entitetske vlade imenovane su osobe za gender-pitanja u svakom ministarstvu.

Kantonalni nivo

- Skupština kantona – Komisija za gender pitanja
- Vlada Kantona FBiH – Koordinacioni odbor za gender pitanja

Lokalni nivo

- Gradsko Vijeće/Skupština grada – Odbor/Komisija za gender pitanja
- Kabinet gradonačelnika/ce
- Općinsko vijeće/Skupština opštine – Odbor/Komisija za gender pitanja
- Kabinet načelnika/ce – Odbor/Komisija za gender pitanja

Zakonom o zabrani diskriminacije u Bosni i Hercegovini, koji je usvojen u 2009. godini, uspostavljen je okvir za ostvarivanje jednakih prava i mogućnosti svim osobama u Bosni i Hercegovini i uređen je sistem zaštite od diskriminacije

Ostali propisi

Pravni okvir sektora rada i zapošljavanja

Bosna i Hercegovina je razjedinjen ekonomski prostor na koji utiče mnogo faktora od kojih je jedan od važnijih decentralizirani, i još uvijek neusklađen, pravni okvir koji postoji na dva, odnosno tri nivoa nadležnosti. Ovakvoj situaciji uveliko doprinosi činjenica da je oblast rada i zapošljavanja u nadležnosti entiteta, pa tako na nivou države ne postoji zakon o radu koji bi na jedinstven način regulirao problematiku radnih odnosa. Još jedna značajna činjenica utiče na tešku situaciju u ovoj oblasti, a odnosi se na Federaciju Bosne i Hercegovine, čija nadležnost u ovoj oblasti je podijeljena između Federacije i 10 kantona, i to tako da je Federacija Bosne i Hercegovine nadležna za donošenje zakonskog okvira u ovoj oblasti, dok su kantoni nadležni za donošenje implementirajućih mjera.

Relevantni propisi koji tretiraju oblast radnih odnosa su entitetski zakoni, kao i zakoni Distrikta Brčko, a to su:

• **Zakon o radu**

Ovim zakonom uređuju se način i postupak zaključivanja ugovora o radu između radnika i poslodavaca, radno vrijeme radnika, odmori i odsustva, plate i naknade po osnovu rada, zaštita prava iz radnog odnosa, zaključivanje i primjena kolektivnih ugovora i sl.

• **Zakon o zaštiti na radu (sigurnosti i zdravlju na radu)**

Ovim zakonom uređuju se zaštita i zdravlje na radu kao djelatnost od općeg interesa, utvrđuju nosioci sprovođenja i unapređivanja bezbjednosti i zdravlja na radu, njihova prava, obaveze i odgovornosti, preventivne mjere, kao i druga pitanja koja se odnose na bezbjednost i zdravlje na radu. U RS-u je donesen moderan Zakon, dok je u FBiH ovaj zakon još uvijek u parlamentarnoj proceduri.

• **Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj zaštiti nezaposlenih osoba uređuje posredovanje u zapošljavanju, nosioce funkcije posredovanja u zapošljavanju, osiguranje za slučaj nezaposlenosti, prava nezaposlenih lica i uvjete za njihovo ostvarivanje. Konkretnije regulirana prava proistekla iz Zakona o radu garantiraju se općim kao i granskim kolektivnim ugovorima i nizom drugih propisa iz ove oblasti.**

Kada je u pitanju radno zakonodavstvo, pravni okvir na državnom nivou obezbjeđuju sljedeći zakoni: a) Zakon o ministarstvima i drugim organima uprave kojim su regulirane nadležnosti Ministarstva civilnih poslova BiH, b) Zakon o državnoj Agenciji za rad i zapošljavanje, c) Zakon o kretanju i boravku stranaca i azilu. Pravni okvir na nivou entiteta i BD BiH dat je u donjim tabelama:

PRAVNI OKVIR SEKTORA RADA I ZAPOSŁJAVANJA U RS	„SLUŐBENI GLASNIK RS“, BR.:
Zakon o zapošljavanju	54/05 i 64/06
Zakon o radu – prečišćen tekst	55/07
Zakon o evidencijama u oblasti rada i zdravstvenog osiguranja	18/94 i 64/06
Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju invalida	12/09- prečišćen tekst; 54/09 i 118/09
Zakon o pravima boraca, vojnih invalida i porodica poginulih boraca odbrambeno-otadžbinskog rata RS-a – prečišćen tekst	55/07
Zakon o zapošljavanju stranih državljana i lica bez državljanstva - prečišćen tekst	24/09
Zakon o zaštiti na radu	1/08
Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata	25/93, 32/94, 37/07 i 60/07
Zakon o savjetima radnika	26/01
Zakon o penzijskom i invalidskom osiguranju	106/05-prečišćen tekst ; 20/07; 1/09; 71/09; 106/09 i 118/09
Zakon o štrajku	10/98
Zakon o državnim službenicima	118/08
Zakon o općem upravnom postupku	13/02 i 87/07
Zakon o republičkoj upravi	118/08

PRAVNI OKVIR SEKTORA RADA I ZAPOSŁJAVANJA U BD	„SLUŐBENI GLASNIK BD“, BR.:
Zakon o radu	2000/2003/2004/2005
Zakon o zapošljavanju i pravima za vrijeme nezaposlenosti	2004
Zakon o zapošljavanju stranaca	2002

PRAVNI OKVIR SEKTORA RADA I ZAPOŠLJAVANJA U FBiH	SLUŽBENE NOVINE FBiH“ BR.:
Zakon o radu	1999/2000/2003
Kantonalni zakoni o radu	2001/2005
Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba	
Zakon o štrajku	2000
Zakon o vijeću zaposlenika	2004
Zakon o zaštiti na radu	1990
Opći kolektivni ugovor za teritoriju FBiH	2005
Zakon o zapošljavanju stranaca	1999
Zakon o pravima demobilisanih boraca i članova njihovih porodica	61/06
827770 Zakon o inspekcijama	69/05

4.5. Nadležne institucije

Za ostvarivanje prava na zapošljavanje u FBiH nadležno je Federalno ministarstvo rada i socijalne politike sa 10 kantonalnih ministarstava. Federalno ministarstvo rada i socijalne politike utvrđuje politiku na nivou FBiH koju implementiraju kantonalna ministarstva. U Republici Srpskoj i Distriktu Brčko, nadležnost, također, imaju resorna ministarstva.

Posredovanje u zapošljavanju na teritoriji Federacije, RS-a i DB obavljaju službe za zapošljavanje u skladu sa navedenim entitetskim zakonima i propisima kantona. Zakonom je određeno da nezaposlena osoba ostvaruje prava za vrijeme nezaposlenosti u službi za zapošljavanje prema mjestu prebivališta, a nezaposlena osoba, koja je usljed ratnog stanja napustila prebivalište, prava ostvaruje u službi za zapošljavanje prema mjestu boravka, bez diskriminacije prema bilo kom osnovu.

Javna služba za zapošljavanje u BiH sastoji se od institucije na državnom nivou (Agencija za rad i zapošljavanje BiH), po jednog zavoda u svakom entitetu (Zavod za zapošljavanje FBiH i Zavod za zapošljavanje RS) i jednog u BD BiH. Federacija BiH ima po jednu službu za zapošljavanje u svakom kantonu, kao i općinske biroa za zapošljavanje. Služba za zapošljavanje u RS je organizirana u šest regionalnih službi i šezdeset tri općinska biroa za zapošljavanje.

- **Državna agencija za rad i zapošljavanje** uspostavljena je 2003. godine kao samostalna upravna organizacija i njene aktivnosti su regulirane Zakonom o Agenciji za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine (Službeni glasnik BiH, br. 21/03 i 43/09).
- **Federalni zavod za zapošljavanje** ima autonoman pravni status temeljem Zakona o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih lica iz 2001. godine. Isti zakon predviđa 78 općinskih biroa za zapošljavanje koje djeluju u kantonima i imaju poseban pravni status. Oni obavljaju tradicionalne funkcije službi za zapošljavanje. U RS i BD BiH postoji jedna služba za zapošljavanje koja je nadležna da obavlja funkcije službe za zapošljavanje. Posljednjih godina implementiran je veliki broj projekata u svrhu unapređenja i modernizacije službi za zapošljavanje u različitim entitetima.

Sistem finansiranja se također razlikuje između entiteta i BD BiH. Zavodi za zapošljavanje FBiH i RS se finansiraju iz doprinosa na ime osiguranja od nezaposlenosti. Zavod za zapošljavanje BD BiH se finansira iz široke lepeze izvora koja uključuje i budžet BD BiH. U FBiH se oko 30 % sredstava usmjerava

Federalnom zavodu, a 70 % kantonalnim službama. Sredstva službi za zapošljavanje se troše za sljedeće namjene:

- a) administrativne troškove zavoda/službi prema godišnjem finansijskom planu,
- b) osiguranje za slučaj nezaposlenosti,
- c) aktivne programe tržišta rada ukoliko ostane sredstava nakon odbitka troškova pod a) i b)

Pristup službama za zapošljavanje je univerzalan i omogućava pristup zdravstvenom osiguranju. Ovo ima za rezultat veliki broj nezaposlenih lica, koja se prijavljuju kako bi ostvarila zdravstveno osiguranje, a da aktivno ne traže posao. Veliki broj evidentiranih nezaposlenih lica ima za posljedicu neefikasne i veoma slabe usluge. Zbog toga izgleda da je trenutno primarna funkcija službi za zapošljavanje da evidentira nezaposlene, provjerava da li imaju pravo na naknade tokom nezaposlenosti i zdravstveno osiguranje. Posredovanje u zapošljavanju, profesionalna orijentacija i savjetovanje, izvođenje aktivnih programa zapošljavanje i pružanje informacija na tržištu rada su funkcije koje službe za zapošljavanje u BiH ne obavljaju u cijelosti.

Problemi sa kojima se susreću izbjeglice iz BiH, raseljene osobe u BiH i povratnici u realizaciji zapošljavanja, isti su za sve nezaposlene osobe, kao što su i procedure u ostvarivanju prava na zaposlenje iste. Kao što je već rečeno, ne postoje u službama za zapošljavanje posebne evidencije raseljenih lica i povratnika, te se njih tretira na isti način kao i sve registrirane nezaposlene osobe. Ono što posebno pravi probleme kod ostvarivanja prava raseljenih lica i posebno povratnika i povratnica, jesu ograničavajući vremenski rokovi za prijavljivanje u službe, od čega zavisi i ostvarivanje određenih prava po osnovu nezaposlenosti. Zbog objektivnog i opravdanog kašnjenja u prijavljivanju, veliki broj povratnika ostaje uskraćen za prava iz oblasti zdravstvenog osiguranja i novčane nadoknade, koja nezaposlenima garantiraju entitetski zakoni o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih.

Treba naglasiti da se u skladu sa *Zakonom o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba*, nezaposlene osobe prijavljuju službama za posredovanje u zapošljavanju i radi zapošljavanja, ali i radi ostvarivanja prava na novčanu naknadu za vrijeme nezaposlenosti, prava na zdravstveno osiguranje i prava na uplatu doprinosa za penziona i invalidsko osiguranje u zakonom određenim slučajevima. Ovom mogućnosti koriste se i povratnici i povratnice u ostvarivanju određenih socijalnih prava.

4.6. Usklađenost pravnih dokumenata

Bosna i Hercegovina, Federacija BiH, Republika Srpska i Distrikt Brčko imaju obavezu primjenjivati međunarodne obavezujuće i preporučujuće dokumente, te i obavezu izvještavati međunarodna tijela koja prate primjenu ovih dokumenata o stanju i učinjenom napretku. Važno je posebno naglasiti da su standardi iz ovih dokumenata u velikoj mjeri već ugrađeni u domaće zakonodavstvo, te da je najveći izazov, kao što smo već konstatirali, njihova efikasna primjena u praksi. Skoro da su svi akti koji garantiraju jednakost spolova, pogotovo u radnim odnosima, već na snazi i skoro da su u skladu sa evropskim standardima. Ipak, zbog različitih naslijeđa, implementacija ide jako sporo, te u BiH žene i dalje predstavljaju malo više od jedne trećine zaposlene radne snage. Ono što generalno nedostaje našoj praksi jesu posebno kreirane pozitivne mjere za poboljšanje zapošljavanja žena u svim oblastima,

odnosno mjere koje će obezbijediti punu integraciju ravnopravnosti spolova u politike, a isto tako mjere koje će stvarati uvjete za pružanje istih šansi i u zapošljavanju i drugim oblastima.

Evropska komisija obavezuje na poduzimanje konkretnih mjera u četiri vrste politika zapošljavanja: aktivne politike zapošljavanja, politike plaća i napredovanja u karijeri, politike usklađivanja poslovnoga i privatnoga života, te politike takozvane fleksivnosti (spoj fleksibilnosti i sigurnosti na tržištu rada). Te su četiri vrste politika odabrane radi obuhvaćanja svih politika zapošljavanja, iako neke posebne politike pripadaju nekim navedenim područjima⁵⁸.

U dijelu koji govori o aktivnoj politici zapošljavanja u pomenutom Priručniku se kaže da su, kao rezultat Evropske strategije zapošljavanja, države članice pojačale napore radi unapređenja položaja grupa ili pojedinaca koji se nalaze na rubovima tržišta rada.

Aktivne politike zapošljavanja važan su instrument u tom pogledu. Politike zapošljavanja su javne intervencije usmjerene na određene grupe na tržištu rada, i kao takve, možemo ih razlikovati od općih politika zapošljavanja, poput mjera za smanjenje troškova rada. Aktivnim je politikama zapošljavanja cilj povećati vjerovatnoću zaposlenja ili povećati mogućnosti prihoda za nezaposlene osobe i grupe kojima je teško ući na tržište rada⁵⁹.

Normativni okviri EU i BiH propisuju da ne smije postojati monopol nad radnim mjestima, te da jednake mogućnosti moraju biti osigurane i za muškarce i žene istih kvalifikacija. Ipak, problem koji se nameće i u EU i BiH, jeste nedosljedna i nedovoljna primjena ovih akata.

Komitet za eliminaciju diskriminacije žena (CEDAW) izrazio je zabrinutost zbog niske zastupljenosti žena na tržištu rada, visokog stepena nezaposlenosti obrazovanih žena i uvriježenih obrazaca prakse direktne i indirektno diskriminacije žena u državnim i privatnim poduzećima u pogledu zapošljavanja, unapređivanja, plaćanja, zaštite materинства i otkaza, kao i seksualnog uznemiravanja i zlostavljanja. Komitet je, također, izrazio zabrinutost zbog velike koncentracije zapošljavanja žena u određenim sektorima, u kojima su plate niže nego u onima u kojima dominiraju muškarci, i na poslovima koji su općenito manje plaćeni, kao i zbog značajne zastupljenosti žena u neformalnoj "sivoj ekonomiji" i malim poljoprivrednim poduzećima, što se negativno odražava na njih u smislu sticanja prava na socijalnu i zdravstvenu zaštitu. Ova primjedba ozbiljno je razmotrena u nadležnim organima, te je u pripremi državni izvještaj Agencije za ravnopravnost spolova koji će pokazati napredak države i poduzetih aktivnosti u odnosu na primjedbe.

Uvid u prava koja se odnose na područje rada i prava proisteklih iz rada, proklamovana zakonima, pokazuje da je većina zakona koji su razmatrani načelno u skladu sa standardima koje predviđa Evropska socijalna povelja⁶⁰. Međutim, analiza prakse u primjeni ovih zakona pokazuje dva ključna nalaza: rad inspekcija i slaba kaznena politika dovode do toga da veliki broj poslodavaca, u privatnom i javnom sektoru, smatra plaćanje kazni mnogo manjim izdatkom nego redovno ispunjavanje zakonskih obaveza prijavljivanja, te plaćanja socijalnih i penzionih beneficija radnicima i radnicama. Tako se nekažnjeno krše

58 Evropska komisija, Priručnik za uvođenje rodno osviještene politike u politike zapošljavanja, socijalne uključenosti i socijalne zaštite, 2008.

59 Evropska komisija, Priručnik za uvođenje rodno osviještene politike u politike zapošljavanja, socijalne uključenosti i socijalne zaštite, 2008.

60 Primjena Evropske socijalne povelje, ICVA, 2009.

prava zaposlenika, a država zbog toga, prema nekim procjenama Međunarodne organizacije rada, gubi oko 38 miliona eura na godišnjem nivou.

Kada se govori o zaštiti prava pojedinih kategorija stanovništva kao što su žene, naročito one koje se koriste pravom na porodiljsko odsustvo, zatim djece, mladih, starih, osoba sa invaliditetom, postoje brojna kršenja ili prepreke u ostvarivanju prava i standarda iz Evropske socijalne povelje⁶¹. Država nije poduzela odgovarajuće mjere kojima bi smanjila ovaj rodni debalans, a nema ni posebnih programa namijenjenih ženama. Kao problem se nameće i nedostatak programa prekvalifikacija i dodatnih obuka koje bi pomogle rješavanju problema koji se ogleda u tipizaciji zanimanja za žene. Nema ni jedne analize koja se specifično bavi pitanjima zapošljavanja žena povratnica, njihovom obrazovnom, kvalifikacionom ili bilo kojom drugom strukturom.

GAP projekat (Gender akcioni plan) je državna politika usvojena 2006. za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i u oblasti zapošljavanja, ali implementacija ide sporo u praksi. Država nije osigurala ni posebne programe podrške ženskom poduzetništvu, uključujući i povoljne kredite ženama. I pored činjenice da žene imaju formalno jednak pristup bankarskim kreditima, statistike pokazuju da se žene koriste ovom mogućnošću manje od jedne trećine ukupnih kredita. Jedan od razloga je svakako i činjenica da su nekretnine najčešće u vlasništvu i imenu muškaraca, muževa, očeva i braće, te je i to limitirajući faktor za ženu u poštrenim uvjetima dodjele kredita danas.

Žene u ogromnoj većini ne posjeduju ličnu imovinu - stanove, placeve, radnje, njive, stoku - koja je uglavnom u vlasništvu muškaraca, tako da nemaju mogućnosti da uzmu veći kredit, kada izgube posao u društvenom sektoru, ni da otpočnu neki samostalan biznis. Sve banke i finansijske organizacije, da bi dale kredite za otpočinjanje samostalnog posla, traže garanciju u vidu vlasništva nad nekretninama. I muškarci i žene se žale na pretjerano duge i komplicirane procedure za odobravanje kredita, kao i na visoku cijenu uzimanja pozajmice⁶².

U knjizi *Žene religija i politika*⁶³ navode se rezultati dobijeni u intervjuu o ekonomskom statusu žena, a na pitanje o nasljeđivanju imovine: ekonomsko stanje žena je vrlo loše jer prema mišljenju ispitanika i ispitanica 50% žena ne nasljeđuje imovinu. 17% ispitanika nije znalo odgovoriti na pitanje o nasljeđivanju, što svakako povećava navedeni procenat. Žene i muškarci su imali vrlo slične stavove o tome, jer i jedni i drugi smatraju da žene ne nasljeđuju podjednako kao muškarci. Ovo je odraz stvarnog stanju u društvu koje se uklapa i u svjetski prosjek. Žene čine 50% svjetskog stanovništva, obavljaju gotovo dvije trećine radnih sati, a zarađuju samo jednu desetinu svjetskih prihoda. U svom vlasništvu imaju samo 1% svjetskog bogatstva⁶⁴.

61 Primjena Evropske socijalne povelje, ICVA, 2009.

62 Kombinirani četvrti i peti izvještaj prema Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena za FBiH, 2006-2009, juni 2010.

63 Spahić-Šiljak, *Žene, religija i politika*, IMIC, CIPS, TPO, Sarajevo, 2007.

64 Prema Hampfrijevu Institutu za javne poslove, preuzeto iz dr Jasna Bakšić Muftić, *Socio-ekonomski status žena u BiH*, Star network, 2002.

4.7. Šta je dosad poduzeto?

- **Usvojen je Gender akcioni plan BiH, 2006.**

U njemu su zajednički strategijski ciljevi u svim područjima rada, prema kojima su definirane aktivnosti:

- Usklađivanje zakonodavstva u svakoj oblasti sa domaćim i međunarodnim pravnim standardima za jednakost i ravnopravnost polova;
- Unapređenje baza podataka, istraživanja i socio-ekonomske analize stanja ravnopravnosti polova u svakoj oblasti;
- Edukacija i podizanje svijesti javnosti o potrebi uvođenja ravnopravnosti polova u sve oblasti života i rada;
- Izgradnja kapaciteta i podsticanje aktivne saradnje i participatornog pristupa svih institucionalnih i vaninstitucionalnih aktera u Bosni i Hercegovini.

GAP jasno propisuje provođenje politike zapošljavanja putem konkretnih mjera u odnosu na žene:

- Primarna zadaća Zavoda za zapošljavanje FBiH i RS ogledat će se u aktivnoj politici zapošljavanja kroz aktivnosti pružanja savjetodavne pomoći usmjerene na žene i djevojke kako bi iste pravilno odabrale zvanje i iskoristile ga za adekvatne mogućnosti zapošljavanja.
- Ministarstvo rada i socijalne politike BiH u programima zapošljavanja će predložiti konkretne mjere radi zapošljavanja nezaposlenih žena, mladih žena koje prvi put traže zaposlenje, a posebno mjere za zapošljavanje žena sa invaliditetom i žena starijih od 40 godina.

S obzirom na usvojeni, već spomenuti Akcioni plan za uvođenje gender odgovornih budžeta u FBiH, očekivati je u narednom periodu pozitivne promjene kada je u pitanju gender politika.

- **Napravljena je Strategija zapošljavanja FBiH 2009-2013.**
- **Usvojen je Akcioni plan zapošljavanja za period 2010-2013 za područje Federacije BiH.**
- **Napravljena je Strategija zapošljavanja BiH 2010-2014.**

Strategije predstavljaju strukturiran i strategijski pristup Vlade Federacije Bosne i Hercegovine i Vijeća ministara BiH prema problemu nezaposlenosti. Strategija utvrđuje prioritete u okviru politike zapošljavanja 2009-2013. godine i definira strateške i operativne ciljeve, programe, mjere i rezultate čije se postizanje očekuje u definiranim rokovima. Fokusirane su, prije svega, na mlade nezaposlene, žene, stariju radnu snagu, dugoročno nezaposlene i neaktivne, te osobe sa posebnim potrebama i Rome.

Dio strategija koji se odnosi na ženski dio radno sposobnog stanovništva ima za cilj povećanje stope zaposlenosti, prioritetno neaktivnih žena. Planira se uključivanje grupe neaktivnih žena u programe aktivnih mjera, eliminaciju diskriminacije na osnovu spola na tržištu rada, povezivanje obrazovanja i tržišta rada, te usklađivanje obaveza na poslu i u porodici.

U nekoliko ministarstava na nivou države, entiteta, DB i kantona, u oblasti ruralnog razvoja, razvoja poduzetništva, raseljenih lica i izbjeglica, civilnih poslova, socijalne politike, raseljenih osoba i slično, pravljeni su posebni programi održivog povratka i zapošljavanja, koji su u posljednje dvije godine u sebi formalno imali i rodnu dimenziju i brigu za zapošljavanje i muškaraca i žena.

U izvještajnom razdoblju Federalni zavod za zapošljavanje kao i kantonalne službe donijeli su različite programe zapošljavanja, kao što je, npr, *Program javnih radova*, kojim je predviđeno da

poslodavci angažiraju srazmjerni broj žena i muškaraca, te da se prednost da osobama sa invaliditetom. Tako je tokom 2006. godine realiziran *Program teško upošljivih kategorija: razvojačenih branitelja, povratnika i žena*. Vodi se računa o socijalnom uključivanju teže upošljivih kategorija neuposlenih osoba. S tim u vezi, provode se programi sufinansiranja upošljavanja povratnika, osoba sa invaliditetom, dugotrajno neuposlenih osoba, Roma, žena žrtava nasilja u obitelji i drugo. Kroz sve aktivnosti, a samim tim i programe aktivne politike upošljavanja, omogućen je jednak pristup svim neuposlenim osobama bez obzira na spol.

Federalni zavod za zapošljavanje u saradnji sa kantonalnim službama za zapošljavanje FBiH, od 2006. godine provodi program aktivne politike zapošljavanje pod nazivom "Program zapošljavanja povratnika u Bosni i Hercegovini". Osnovni cilj ovog Programa je pomoć pri povratku u prijeratno prebivalište kroz sufinansiranje samozapošljavanja i sufinansiranje zapošljavanja kod poznatog poslodavca. Do kraja 2009. godine, 477 povratnika dobila su sredstva za samozapošljavanje, a sufinansirano je zapošljavanje 891 povratnika kod poznatog poslodavca. Programom je sufinansirano samozapošljavanje i zapošljavanje u Federaciji BiH, RS-u i Brčko Distriktu. U 2010. godini, nastavljena je realizacija ovog Programa, i mada su planirana sredstva za 390 povratnika, ostvareno je sufinansiranje za 608 povratnika, i to 418 je dobilo posao kod poslodavca, a 190 povratnika je pokrenulo vlastiti biznis.

Potrebno je uzeti u obzir da su sredstva kojima je raspolagao Federalni zavod za zapošljavanje bila ograničena radi visine naknada za demobilizirane borce, a programi su, također, realizirani samostalno, bez parnterstva sa drugim institucijama.

U izvještajima o radu Federalnog zavoda za zapošljavanje korisnici programa nisu razvrstani prema spolu.

U izvještajnom razdoblju, postojali su posebni programi za podsticaj poduzetništva žena. Omjer realiziranja ukupno odobrenih sredstava tekućih transfera namijenjenih poduzetništvu žena od 1.722.950,00 KM, po godinama je sljedeći: u 2005. godini 10%, 2006.g. 26%, 2007.g. 41%, 2008.g. 23%. Prema Odlukama Vlade Federacije Bosne i Hercegovine o usvajanju programa utroška dijela sredstva s kriterijima raspodjele sredstava „*Transfer o podsticaju razvitka, poduzetništva i obrta*“, utvrđenog proračunima Federacije BiH za razdoblje 2005-2008, odobreno je na ime tekućih transfera 23.550.000,00 KM, od čega za poduzetništvo žena, po godinama: u 2005. godini 175.950, odnosno 6,9%, u 2006.g. 450.000 ili 12,86%, u 2007.g. 700.000 ili 7,78%, u 2008.g. 397.000 ili 3,98%.

GODINA	KM	%
2005	175,950	6,9%
2006	450,000	12,86%
2007	700,000	7,78%
2008	397,000	3,98%

Slika 19: *Transfer o podsticaju razvitka, poduzetništva i obrta*

U 2009. godini nije bio planiran poseban program namijenjen podsticaju poduzetništva žena, ali je ženama poduzetnicama omogućen jednak pristup svim ostalim programima podsticaja i uvažavani su zahtjevi žena poduzetnica. U dosadašnjem radu nisu rađeni posebni projekti namijenjeni ženama na selu⁶⁵.

⁶⁵ Kombinirani četvrti i peti izvještaj, Gender centar FBiH, 2010.

Takođe, može se konstatirati da postoje brojni projekti i programi koji se provode na teritoriji Republike Srpske i cijele BiH, u domenu zapošljavanja, unapređenja radnih prava i ekonomskog osnaživanja, od strane institucija (Zavod za zapošljavanje Republike Srpske, Fond za razvoj i zapošljavanje Republike Srpske), Saveza sindikata Republike Srpske i nevladinih organizacija koje u svom djelokrugu imaju pitanja ekonomskog osnaživanja, te određenih mikrokreditnih organizacija, koje imaju programe posebno usmjerene na žene (kao što je mikrokreditna organizacija MI-BOSPO). Vlada RS-a je, takođe, u periodu od 2006-2009. implementirala projekt zapošljavanja povratnika u koji je uloženo milion KM i zaposleno 283 povratnika, od čega 133 žene.

Međutim, kada se radi o projektima i programima institucija, generalno se može reći da oni još uvijek nisu rodno osjetljivi. Nažalost, skoro da nema izvještaja o učincima tih mjera i projekata, a kvantifikacija se svodi na utrošeni novac, broj korisnika i slično, bez suštinskog uvida u rezultate i efekte na povratak, zaposlenost žena i slično.

Donošenju programa prethodile su brojne analize gender centara i nevladinih ženskih organizacija koje su pokazale postojanje diskriminacije i nedovoljne brige za problem zapošljavanja žena. Sve dosad predložene mjere u pomenutim dokumentima su prihvatljive i teoretski im se nema šta prigovoriti. Njihova implementacija ide vrlo sporo ili nikako.

Ostaje pitanje zašto je to tako? Ne možemo pobjeći od činjenice da je čitav niz jako uvezanih i međusobno uvjetovanih faktora kao što su ustavi, rascjepkane nadležnosti, nekoordinacija, odnos prema ženama i pitanjima ravnopravnosti, nedostatak zajedničkih evidencija i jedinstvene strategije na nivou BiH, itd, koji u konačnici svojim sporim ili nikakvim rješavanjem uveliko koče brže procese i u rješavanju ovih problema.

Možda bi se mogli, kao relevantni uvjeti za brže rješavanje niza problema, uzeti nalazi do kojih su došli UNDP istraživači (u Istraživanju Oxford Research International) koji su analizirali stavove povratnika i nepovratnika. U anketi se prikazuju dvije ključne dugoročne težnje stanovnika BiH:

1. Članstvo u EU i poziv EU da pomogne u kreiranju budućnosti BiH;
2. Ustavne promjene i nova politička struktura.

Zanimljivo je da se ovako iskazane težnje povratnika poklapaju i sa zvaničnim ciljevima države i njenih politika. U kontekstu u kome su rečene mogu se tumačiti i povjerenjem koje ljudi imaju prema Evropskoj Uniji ili generalno prema "strancima" kad je u pitanju uspostava nove slike i budućnosti za BiH. Isto tako se mogu pročitati i kao svijest ljudi o tome da su postojeće ustavno uređenje BiH, kao i dugogodišnji isti politički faktori, postali kočnica daljeg napretka BiH ka njoj evropskoj budućnosti.

Istraživanje, takođe, vrlo jasno pokazuje da su za realizaciju dugoročnih težnji potrebne kratkoročne i srednjoročne mjere kojima će se pripremiti teren.

Istraživački tim je utvrdio četiri razvojne oblasti za kratkoročni i srednjoročni period:

1. Ekonomski napredak i mogućnost zapošljavanja

Povećati broj malih i srednjih preduzeća, podržati lokalne proizvođače u distribuciji i plasmanu poljoprivrednih proizvoda i obezbijediti povratak dijaspore, prepoznate kao ekonomska prednost.

2. Sveobuhvatan paket za mlade

Obuhvatiti inicijative za podršku malim firmama koje vode mladi ljudi, unapređenje njihovog znanja i sposobnosti koji se traže na tržištu, te grantovi i krediti za popratne troškove obrazovanja.

3. Pomirenje i socijalna integracija

Pomažu smanjivanju podjela između osoba s isključivim identitetom i glavnine bosansko-hercegovačkog društva.

4. Komunikacija, povjerenje, borba protiv korupcije i građanski angažman

Cilj je stimuliranje formiranja javnog mnijenja na osnovu činjenica, osiguranja institucionalnog konteksta u kojem građani mogu razgovarati o značajnim temama.

Ovakvi zaključci do kojih se došlo nakon intervjua sa vrlo respektabilnom grupom raseljenih ljudi i povratnika, i onih koji su se vratili i onih koji su odlučili da ostanu, pokazuju visoku svijest ljudi o kompleksnosti uvjeta potrebnih za brži razvoj i normalizaciju života. Mjere za brže i kvalitetno zapošljavanje, same po sebi, ne znače mnogo ako nisu praćene stvaranjem jedne pozitivne atmosfere među ljudima različitih identiteta, kao i razvijanjem međusobnog povjerenja, ali i povjerenja u institucije sistema. Ljudi mnogo ne vjeruju ni politici ni vlasti. Tek u atmosferi povjerenja moguće je očekivati da se i mladi obrazovani ljudi počnu vraćati u predratna prebivališta u kojima će započeti svoje male i srednje biznise. Za stvaranje ovakve atmosfere i uvjeta država snosi veliku odgovornost.

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

5. RODNO OSJETLJIVE MJERE ZAPOŠLJAVANJA SA FOKUSOM NA POVRATNICE

Imajući u vidu sve nalaze iz različitih izvještaja i analiza, nije teško zaključiti da se nalazimo u vremenu previranja i da je važno okrenuti se pozitivnijem i konstruktivnijem razvoju Bosne i Hercegovine. Trenutak je da se počnu koristiti potencijali koje ova zemlja neosporno posjeduje, te da se tako omoguće značajne promjene koje bi doprinijele poboljšanju kvaliteta života svih naših građana.

U tom kontekstu važno je istaknuti nekoliko bitnih konstatacija.

Nažalost, zbog različitih razloga, nema sveobuhvatnog programa suštinskog okončanja procesa povratka u BiH, iz kojega bi, u cilju jednoobrazne i usklađene realizacije ciljeva Aneksa VII na cijeloj teritoriji BiH, trebalo proizaći akcioni planovi entiteta, uključujući i kantone u FBiH, Brčko Distrikt i općinske projekte i prioritete.⁶⁶

Sve ove godine nije postojala izražena volja vladajućih politika za unapređenje procesa povratka, što se može označiti kao suštinski ključni uzrok da ovaj proces nije već uspješno završen. To je i razlogom da se najveća pažnja posvećivala povratu imovine (97% imovine je vraćeno u ruke prijeratnih vlasnika), a da je povratak ljudi stalno zaustavljan i usporavan.

Zapošljavanje je od ključnog značaja za uspješnost procesa povratka. Stiče se utisak da su održiv povratak i integracija, praktično, sinonimi za plaćeni rad. Mogućnosti zapošljavanja često se navode kao jedan od faktora koji je odlučujući protiv povratka. Sigurno je povratak u život bez posla jedno od ključnih razočarenja za mnoge. Zato je važno da kreiranje strateških mjera u oblasti povratka mora sadržavati mjere koje osiguravaju egzistenciju, bez obzira na status raseljenja (povratak ili ostanak).

Također se nameće potreba kreiranja posebnih programa namijenjenih ženama povratnicama. Posljednjih godina, posebnih programa namijenjenih podsticanju poduzetništva žena, žena na selu, žena u javnim poslovima i službama i sl, nije bilo, ili ih je bilo vrlo malo. Ako je i bilo, to su bili projekti koje su realizirale ženske NVO, o čemu je već bilo riječi.

Imajući u vidu potrebu i obavezu uvođenja rodno osviještene politike u sve procese, pa tako i problematiku zapošljavanja, treba napomenuti da je važno držati se okvira preporučenog u Priručniku Evropske komisije koji podrazumijeva *četiri koraka rodno osviještene politike* :

- 1. Organiziranje:** Naglasak je ovog (prvog) koraka na provedbi i organizaciji, te izgradnji svijesti i određivanje odgovornosti.
- 2. Učenje o rodnim razlikama:** Cilj je drugog koraka opisati rodnu nejednakost u pogledu sudjelovanja, resursa, normi, te vrijednosti i prava, kao i ocijeniti kretanja bez intervencija politika.
- 3. Procjena učinaka politike.** Treći se korak sastoji u analizi mogućih učinaka politike na spolove, u pogledu sudjelovanja, resursa, normi, te vrijednosti i prava.
- 4. Preoblikovanje politike.** U četvrtom se koraku utvrđuju načini na koje se politika može preoblikovati radi promicanja ravnopravnosti spolova⁶⁷.

66 Revidirana strategija povratka, Ministarstvo za ljudska prava BiH, 2008.

67 http://ec.europa.eu/employment_social/gender_equality/docs/2007/manual_gend_mainstr_en.pdf

Kreiranje ovakvih programa neće biti moguće bez jedinstvene baze podataka o broju i obrazovnoj strukturi, kao i radno-pravnom statusu žena povratnica i na lokalnom i na drugim nivoima⁶⁸.

Ne treba zanemariti ni percepciju pojava i podataka vezanih za povratak, koja se vidi iz već pomenute Ankete koju je provela Unija za povratak:

- 43.000 neobnovljenih stambenih jedinica, a ukupno je obnovljeno 145.000 stambenih jedinica u BiH;
- 7.000 lica živi u kolektivnim centrima;
- 2.700 lica je još bez električne energije;
- od 0,8% do 1% je zaposlenih povratnika;
- nepostojanje jedinstvenih zakona na nivou BiH iz zdravstva, obrazovanja, socijalne zaštite;
- prisutnost korupcije u lokalnim vlastima kod rekonstrukcije stambenih objekata.
- složena i zahtjevna administracija onemogućava povratnicima obnovu stambenih jedinica, a glavni faktori koji utječu na to da povratnici čekaju i po dvije godine da im se odobre sredstva za rekonstrukciju su: sporost u rekonstrukciji stambenih jedinica, nedovoljno izdvojena sredstva za povratak, pojedine lokalne zajednice nisu zainteresirane da preuzmu odgovornost u procesu održivog povratka, povratnici nisu dobro došli u tjelima lokalne samouprave zbog političke nepodobnosti, itd.;
- nenamjensko trošenje sredstava od strane Komisije za izbjeglice BiH (40.000 000 KM predviđenih za povratak u većem dijelu su usmjerene za ostanak).

Dio strategije zapošljavanja FBiH, koji se odnosi na ženski dio radno sposobnog stanovništva, ima za cilj povećanje stope zaposlenosti, prioritetno neaktivnih žena. Planira se uključivanje grupe neaktivnih žena u programe aktivnih mjera, eliminaciju diskriminacije na osnovu spola na tržištu rada, povezivanje obrazovanja i tržišta rada, te usklađivanje obaveza na poslu i u porodici.

U pojedinim dijelovima strategije se spominju i ciljevi koji su na sličan način definirani Gender akcionim planom Bosne i Hercegovine, kao npr, zapošljavanje ekonomski neaktivnih žena uz provođenje kampanje usmjerene na podsticaj neaktivnih žena da se registriraju u javnu službu za zapošljavanje. Kampanja bi obezbijedila prikupljanje informacija o tačnom broju neaktivnih tražiteljica posla i njihovim kvalifikacijama.

Ciljna grupa su neaktivne obeshrabrene žene starosti 15 - 49 godina, domaćice od 25 - 49 godina starosti i starije neaktivne radnice starosti 50 - 54 godina. Planirano je aktivno uključivanje grupe neaktivnih žena, što podrazumijeva savjetovanje i profesionalnu orijentaciju, programe obuke i prekvalifikacije itd, te čitav niz programa i aktivnih mjera koje su usmjerene na neaktivne žene, što obuhvata obuku i treninge, kao i subvenciju na plate⁶⁹.

Glavne prepreke ostvarivanju prava na rad u Bosni i Hercegovini su složeno ekonomsko stanje, spori oporavak privrede kao i nedovršeni proces tranzicije vlasništva, kao i prisustvo diskriminacije u praksi rada i zapošljavanja. Na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine povratnici se teško integriraju jer nisu u mogućnosti da osiguraju osnovne egzistencijalne uvjete za život i često im je uskraćeno pravo na rad i zapošljavanje pod jednakim uvjetima. Uzrok tome se može naći i u nedostatku društvenih veza kod povratničke populacije, jer manjinski povratnici i interno raseljene osobe, te žene u ruralnim područjima

⁶⁸ Revidirane strategije, Ministarstvo za ljudska prava BiH, 2008.

⁶⁹ Strategija zapošljavanja u FBiH 2009-2013, Vlada FBiH, 2009

imaju veće izgleda da budu društveno neumrežene⁷⁰. Odsustvo strukture društvenih veza je povezano sa nemogućnošću pojedinaca da sebi osiguraju emocionalnu i finansijsku podršku, dobro zdravlje, blagostanje i zadovoljavajuće prihode i životni standard.

Zanimljivo je primijetiti da stariji povratnici i povratnice preferiraju sigurna radna mjesta kao što su mjesta u organima uprave, budžetskim korisnicima i sl, dok mladi predlažu poduzetničke modele okrenute ka budućnosti i nastoje poboljšati svoja znanja i steći sposobnosti koje su tražene na tržištu. Ovoj činjenici nije poklanjana adekvatna pažnja u dosadašnjim aktivnostima, naročito ne u projektima održivog povratka koji su dosad realizirani.

Isto tako valja imati na umu da su mnoga prijeratna seoska domaćinstva spadala u grupu takozvanih miješanih domaćinstava, što u biti znači da su i poljoprivreda i industrija načini obezbjeđivanja egzistencije, odnosno da su osnovni poljoprivredni proizvodi uzgajani za vlastite potrebe. Tradicionalna raspodjela rada podrazumijevala je da muškarci rade na terenu, van sela (dvije sedmice van sela, dvije kući), dok su žene bile zadužene za posao na njivi, te vodile brigu o domaćinstvu i djeci⁷¹.

Ako se ovome doda da je bivša država obezbjeđivala punu socijalnu sigurnost, penzije i zdravstveno osiguranje, tad postaje jasnije zašto se povratnici u novim uvjetima teško snalaze i naglo siromaše, posebno ako nisu uspjeli obezbijediti zaposlenje i kakve-takve prihode.

Mala ilustracija problema sa kojim se povratnici susreću, pozajmljena iz istraživanja koje je sproveo UNDP⁷²:

'Mogućnosti zapošljavanja su odlučujući faktor [...]' (Žena, 26 godina, nepovratnica, Doboj, urbana lokacija)

'Svi bi proizvodili da mogu prodati; u tome je problem!' (Muškarac, 72 godine, povratnik, Foča, ruralna lokacija)

'Imam kravu, ali mlijeko dajem svinjama' (Žena, 47 godina, povratnica, Tuzla, ruralna lokacija)

'Ne trebamo očekivati da nam se sve servira' (Omladinska grupa, žena, 25 godina, povratnica, Ilijaš, ruralna lokacija)

Dakle, ljudi nisu nespreni da rade, ali osjećaju da su ostavljeni sami sebi u uvjetima u kojima se sami teško snalaze. Bez organizirane brige i pomoći države teško da mogu izaći iz začarane situacije.

5.1. Mjere

Za državne, entitetske i kantonalne vlade, parlamente i skupštine

1. Stvarati zakonske pretpostavke kako bi se pojačao nadzor nad provođenjem zakona koji obezbjeđuju potpunu eliminaciju diskriminacije na osnovu spola u svim oblastima života i rada;
2. Preciznije zakonski regulirati status povratnika i povratnica, dužinu trajanja tog statusa, obaveze nadležnih organa u oblasti socijalnih i ekonomskih prava;

70 Nicola Nixon, Veze među nama: Društveni kapital u Bosni i Hercegovini, Humani razvoj, UNDP, 2009.

71 Povratak kući, Procjena Sidinih programa integralnog pristupa regiji u BiH, 2005.

72 UNDP, Istraživanje, Oxford Research International, 2008.

3. Pojednostaviti sve administrativne procedure oko ostvarivanja prava povratnika, uz stvaranje obaveze nadležnim organima i službama na aktivno poduzimanje mjera;
4. Stvoriti zakonske pretpostavke za obavezno prijavljivanje slobodnih radnih mjesta u službe za zapošljavanje;
5. Jačati kadrovske i druge kapacitete službi za zapošljavanje i drugih vladinih službi;
6. Stvoriti zakonske pretpostavke za ograničavanje kamata na kredite namijenjene za projekte zapošljavanja i samozapošljavanja;
7. Zakonski regulirati socijalno i zdravstveno osiguranje uposlenih u poljoprivredi;
8. U kontinuitetu raditi na suzbijanju sive ekonomije;
9. Obezbijediti dosljedno praćenje realizacije svih donesenih programa zapošljavanja, uključujući i programe za specifične kategorije.
10. Provesti aktivnosti na uvođenju gender senzitivnih i odgovornih budžeta.

Za kantonalne i općinske/opštinske vlasti i službe za zapošljavanje

1. Stvarati pretpostavke za usklađivanje privatnog i profesionalnog života;
2. Obezbijediti potpuno informiranje povratničke populacije o svim pravima i mogućnostima u svim oblastima, a posebno u oblasti zapošljavanja;
3. Napraviti socijalnu kartu povratnika u lokalnoj zajednici i obezbijediti bazu podataka o domaćinstvima i njihovim potrebama;
4. U lokalnim službama zapošljavanja obezbijediti podatke o broju i obrazovnoj strukturi povratnika i povratnica;
5. Obezbijediti prekvalifikacije i potrebne obuke povratnica u skladu sa zahtjevima tržišta i mogućnostima za samozapošljavanje;
6. Obezbijediti kreditne linije za samozapošljavanje žena, sa prihvatljivim kamatama i vremenom otplate;
7. Obezbijediti podsticajne mjere u vidu nepovratnih sredstava za projekte u poljoprivredi, turizmu, porodičnom biznisu, za nabavku sredstava za rad kao i proces rada;
8. Obezbijediti cjelovite projekte u oblasti poljoprivredne proizvodnje od pretpostavki za početak preko distribucije do konačnog plasmana proizvoda.

Za lokalne vlasti, obrazovne institucije i specijaliziran nevladin sektor

1. Obezbijediti edukacije žena povratnica, naročito mladih, o načinu pravljenja aplikacija za projekte, kao i edukaciju o načinu osnivanja sopstvene firme;
2. Obezbijediti udruživanje žena u uslužne i socijalne servise radi pružanja usluga čuvanja djece, brige o starima, čišćenja kuće i sličnih poslova;
3. Stvoriti pretpostavke za udruživanje u zadruge;
4. Stimulirati oblike ženskog okupljanja u udruženja i NVO;
5. Uključiti žene u savjete mjesnih zajednica i različite oblike lokalne samouprave, komisije općinskih vijeća i skupština opština, savjete roditelja u školama i sl.

6. PREPORUKE ZA REALIZACIJU PREDLOŽENIH MJERA

1. Zakoni iz oblasti rada i zapošljavanja u BiH su, uglavnom, u visokom stepenu usklađeni sa međunarodnim obavezujućim dokumentima. Problem nastaje u implementaciji zakona. Stoga je potrebno uspostaviti efikasan sistem kontrole i praćenja implementacije zakona, što podrazumijeva jače inspeksijske službe, dobro kadrovski i materijalno opremljene, kao i jednostavnije pokretanje prekršajnih postupaka i efikasnije kazne. To, također, podrazumijeva i izmjene entitetskih zakona o inspekcijama, kao i kaznenih zakona.
2. Zakonima o raseljenim osobama, povratnicima i izbjeglicama u BiH, FBiH i RS date su slične definicije ovih pojmova kao i obima prava koja ostvaruju za vrijeme utvrđenog statusa. Nije dovoljno preciziran ni ujednačen pojam povratnika, odnosno, naročito obim prava i dužina korištenja istih. Bilo bi potrebno precizno regulirati obaveze nadležnih organa kao i povratnika, instrumente za izvršavanje tih obaveza i obezbijediti potrebnu infrastrukturu naročito u općinskim, odnosno opštinskim službama, a potom i kantonalnim i entitetskim organima.
3. Poznata je činjenica da je ostvarivanje bilo kojeg prava koje ostvaruju raseljene osobe i povratnici u bilo kom dijelu BiH vezana za kompliciranu administrativnu proceduru i veliki broj "papira" koje su ljudi u obavezi izvaditi i predložiti. U komunikaciji sa zainteresiranim čuje se da to često postaje uzrokom da ljudi samo djelimično ostvare svoja prava ili, ponekad, odustaju od njih. To je osnovni razlog zašto bi bilo potrebno pojednostaviti administrativne procedure. Ovo se može uraditi i izmjenom lokalnih uputstava i propisa i ne mora, obavezno biti pitanje promjene zakona na višim nivoima, što je najčešće dugotrajna i komplicirana procedura.
4. Zakoni u oblasti rada i zapošljavanja nisu striktno obavezali poslodavce, javne i privatne, na obavezu prijavljivanja slobodnih radnih mjesta, što bi obezbijedilo bolji uvid u mogućnosti zapošljavanja i samim tim veće mogućnosti za otklanjanje još uvijek prisutne diskriminacije po osnovu spola. Stoga je potrebno ovu obavezu regulirati u entitetskom zakonodavstvu, kao i zakonima u DB.
5. Službe za zapošljavanje na svim nivoima u BiH treba osnažiti kadrovski tako što će imati posebne osobe koje će se baviti pitanjima pune integracije rodne ravnopravnosti u zapošljavanju, kao i osmišljavanju projekata koji će biti specifično usmjereni na zapošljavanje žena, kao i žena povratnica. Isto vrijedi i za druge vladine specifične urede, gdje bi vladini savjetnici pomagali povratnicima iz dijaspore da se integrišu i da na profitabilan način ulažu. Savjetnici mogu biti osobe koje su i same živjele u dijaspori. Osim toga, svi uposleni moraju proći bar elementarnu obuku o pitanjima rodne ravnopravnosti.
6. Visoke kamate su svakako uzrokom smanjenog korištenja kredita bez kojih se teško može započeti bilo kakav ozbiljniji posao, jer povratnici i povratnice teško da imaju vlastitog kapitala (osim dijela povratnika iz dijaspore). Potrebno je donijeti zakon kojim će se ograničiti gornja granica kamata i time obezbijediti povoljnije uvjete za korištenje ovih sredstava.
7. Poznato je da je veliki broj žena-povratnica uposlen u poljoprivredi i to najčešće u najmu, sezonski ili trajno, ali neprijavljene i bez mogućnosti ostvarivanja socijalnih i drugih prava. Potrebno je povoljno i adekvatno zakonski regulirati pitanja socijalnog i zdravstvenog osiguranja i za samostalne poljoprivrednike kao i za radnike i radnice u ovoj djelatnosti.

8. Siva ekonomija je ogroman problem u BiH. Žene su u najvećem dijelu uposlene baš na sivom tržištu. U tom smislu je potrebno pooštriti zakonske odredbe kao i inspeksijske ovlasti i kontrole koje bi uveliko smanjile ovaj prostor za prevaru i države i ljudi. Zakonske sankcije i njihova primjena moraju biti mnogo oštriji i efikasniji.
9. Zanimljivo je da u BiH uglavnom nema praćenja realizacije dogovorenog niti sankcija za nerealizirano. Mnogi projekti i programi postaju sami sebi svrha, jer rijetko postaju predmetom analiza u stepenu realizacije i naročito efektima. Vlade i parlamenti na svim nivoima bi morali u kontinuitetu pratiti i analizirati utvrđene politike i konkretne planove i programe (npr, obavezno bi Parlament BiH morao redovno godišnje analizirati realizaciju GAP BIH).
10. Budžet je najvažniji vladin instrument, jer se bez finansijskih sredstava ne mogu uspješno implementirati politike. Promatrajući jedan budžet, može se bez problema procijeniti koliko je Vlada sama po sebi demokratska, koliko su joj važni principi osnovnih ljudskih prava, koji su joj prioriteti, što smatra osnovom za razvoj, kako podržava razvoj i, pored mnogih drugih elemenata, može se saznati i koliko je Vlada gender osjetljiva, odnosno koliko drži do principa ravnopravnosti spolova. Gender budžetiranje odnosi se na analizu uticaja stvarnih vladinih primanja i potrošnje na žene i djevojčice u odnosu na muškarce i dječake. Ono ne zahtijeva odvojene budžete za žene, niti ima za cilj samo povećanje potrošnje na specifične programe za žene. U Bosni i Hercegovini smo tek na početku kreiranja svoje prakse, modela i specifičnog puta ka rodno osjetljivim budžetima, koji treba da budu prilagođeni trenutnoj političkoj, kulturnoj, socijalnoj i svakoj drugoj situaciji.
11. Neusklađenost privatnih i profesionalnih obaveza je često uzrokom apstinencije žena sa tržišta rada, te bi u ovoj oblasti trebalo stvarati brže pretpostavke kroz otvaranje vrtića, pomicanje radnog vremena, obezbjeđivanje subvencija za boravak djece u vrtićima, pristupačnost socijalnim i drugim servisima i slično.
12. Interesantno je da veliki broj povratnika i povratnica nemaju puni uvid u prava koja im obezbjeđuju zakoni, a isto tako ni u mogućnosti zapošljavanja i samozapošljavanja. Pomoć se prvenstveno doživljava kao humanitarna pomoć, a ne nužno kao podrška održivom povratku. Dakle, pomoć nije predstavljala podstrek za povratak. Stoga je potrebno, putem biltena, povremenih sastanaka u mjesnim zajednicama i općinama, kao i putem lokalnih i drugih medija, obezbijediti da sve potrebne informacije stignu do svih povratnika i povratnica.
13. Jedan od velikih problema jeste i nedostatak potpunih informacija o ekonomskom i socijalnom statusu domaćinstava u lokalnim zajednicama i šire. Čak ni komšije često ne znaju sa kakvim se sve problemima nose povratničke porodice. Zato bi bilo neophodno uraditi mini socijalne karte koje bi u nastavku poslužile za kreiranje konkretnih vidova pomoći u zapošljavanju kao i drugih vidova socijalne i druge pomoći domaćinstvima.
14. Bilo bi potrebno unaprijediti statistike nezaposlenih u službama za zapošljavanje na način da se, uz već poznate kategorije, dodaju i podaci o povratnicima i povratnicama. Ovo bi bilo potrebno i moguće uraditi u lokalnim službama za zapošljavanje. Kako je u posljednjoj reregistraciji raseljenih identificiran i broj i obrazovna struktura raseljenih, ovaj posao je time uveliko olakšan.

15. Jedna od slabijih karika u dosadašnjim naporima rješavanja pitanja nezaposlenosti u BiH jeste neusklađenost obrazovne strukture registriranih nezaposlenih i zahtjeva tržišta rada. Ovo su ogromne mogućnosti i potrebno je obezbijediti institucije za brze i kvalitetne prekvalifikacije i dodatne obuke. Specifično, lokalno se može lakše napraviti uvid u ponudu i potražnju i obezbijediti ženama–povratnicama potrebne kvalifikacije i samim tim i konkurentnost za određene poslove.
16. Ulaganjem određenih budžetskih sredstava i pronalaskom zainteresirane banke, moguće je obezbijediti subvencioniranje kamata na kredite namijenjene, specifično, zapošljavanju i samozapošljavanju povratnica. Ovakav vid pomoći uz obezbjeđivanje višegodišnje otplate, uveliko bi pospješilo aktivizam radno sposobnih aktivnih i neaktivnih povratnica i u urbanom i u ruralnim dijelovima BiH.
17. Već postojećim projektima zapošljavanja i samozapošljavanja povratnika, koji se realiziraju putem zavoda za zapošljavanje i resornih ministarstava, treba dodati liniju specifično namijenjenu ženama-povratnicama. Ova sredstva bi trebalo namijeniti kupovini sredstava za rad, ali i obezbjeđenju procesa rada i proizvodnje, nabavke sjemenskog materijala, kao i plasmana proizvoda.
18. Veliki problem u razvoju poljoprivrede, kao grane koja pruža velike mogućnosti zapošljavanja povratnika i povratnica, sigurno je nemogućnost plasiranja viška proizvoda. Potrebno je osmišljavati projekte poljoprivredne proizvodnje koji bi podrazumijevali cijelu liniju, od ideje za proizvodnju do konačnog plasmana proizvoda. Ovakve projekte bi morale osmišljavati resorne službe i ministarstva, i, korisnici i korisnice projekata ne bi bili ostavljeni sami sebi. Udruživanje rada i sredstava bi pojačalo odgovornost svih subjekata u lancu. Ovo se odnosi i na moguće projekte u turizmu, porodičnom biznisu i slično.
19. Treba imati na umu da među povratnicima ima mladih, i žena i muškaraca zainteresiranih za povratak kao i za počinjanje biznisa. Njima je potrebna dodatna edukacija o načinima aplikacije za sredstva koja se nude u različitim projektima. Isto tako je potrebno pomoći mladim ljudima u osmišljavanju vlastitih projekata za otvaranje vlastitih firmi. Pored obrazovanja, potrebno je ponuditi i više radne obuke, te poboljšati opću stručnost i kompetentnost mladih bh. građana. Ovakve vrste edukacija mogu se obaviti u specijaliziranim NVO, agencijama, ili kroz projekte javnih službi za zapošljavanje.
20. Moguće je uspostaviti uslužne servise u kojima bi žene povratnice udruživale svoj rad i na organiziran način pružale usluge u čuvanju djece, čišćenju kuće, njezi starih i iznemoglih, uređenju i održavanju bašte i vrta, i slične usluge. Servisi bi bili jednostavno organizirani i obezbijedili bi samoodržanje. Ovakva vrsta usluga bi morala biti registrirana u lokalnoj zajednici i biti podržana i, za početak, subvencionirana od nje.
21. Udruživanje u zadruge je model koji može da se uspostavlja u onim sredinama gdje postoji mogućnost okupljanja proizvođača sličnih proizvoda i gdje postoje u blizini krupni sistemi koji omogućavaju kontinuiran i siguran otkup proizvoda. Na taj način bi se mogla pospješiti proizvodnja mlijeka, voća, jagodičastog voća, povrća, ljekovitog bilja, žitarica, gljiva i sličnih proizvoda i, što je vrlo važno, bila bi obezbijedena distribucija i plasman proizvoda.

22. Članstvo i aktivitet u različitim ženskim i mješovitim udruženjima i nevladinim organizacijama veoma je važno u sveukupnom osnaživanju žena za uključivanje u društveni život i izgradnju i profiliranje sopstvene ličnosti. Stoga je važno u svakoj sredini obezbijediti uvjete za rad ovakvih organizacija i kroz budžetsku potporu i kroz afirmaciju aktivnosti i dostignuća.
23. Uključivanje povratnica u život lokalne i šire zajednice iznimno je značajno za ukupnu integraciju u tokove života u zajednici. Najjednostavniji načini takvog uključivanja su izbori u savjete mjesnih zajednica, savjete roditelja u školama, kao i rad u različitim komisijama općinskih vijeća i skupština opština. Ovo, takođe, treba da bude osmišljena strateška aktivnost lokalnih zajednica i političkih partija koje u njima djeluju.

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

7. SAŽETAK

Ova analiza je pokušala dati pregled stanja povratničke populacije sa fokusom na mogućnosti zapošljavanja povratnica. Prvi problem sa kojim se susrela je nedostatak evidencija i podataka koji su specifično vezani za ovu populaciju. Čitava lepeza podataka o raseljenim osobama, o zapošljavanju i strukturi zaposlenih i nezaposlenih općenito, prisutnoj diskriminaciji prema ženama i pored dobrih domaćih i međunarodnih pravnih akata, pokazuje, zapravo, da se problemima povratnika i povratnica, a naročito povratnica, niko ne bavi na osmišljen i konkretan način. Briga se, uglavnom, završava na povratu imovine, obnovi kuća i, eventualno, stvaranju infrastrukturnih preduvjeta za život na području povratka. Interes nadležnih, za bilo koji vid drugačijeg angažmana i pomoći povratnicima i povratnicama, u zapošljavanju i osmišljavanju vlastitih biznisa je izostao.

Vlasti u BiH su se relativno kasno okrenule pravljenju projekata i izdvajanju sredstava za zapošljavanje raseljenih osoba i povratnika. Zakonima nije precizirana obaveza nadležnih organa vlasti na bilo kojem nivou da usmjere aktivnosti na održivost povratka, u čemu je najznačajnije pitanje zapošljavanja povratnika i povratnica. Malobrojni projekti, uglavnom, nemaju potrebnu rodnu dimenziju, te sami po sebi ne predstavljaju pomoć ženama povratnicama. Veći broj konkretnih projekata su na terenu više realizirale ženske nevladine organizacije i udruženja povratnika, nego nadležni organi.

Stiče se dojam da mnogi programi i projekti postaju sami sebi svrha, jer, uglavnom, nema informacija niti kvalitetnih ocjena učinka poduzetih i realiziranih mjera. Naročito se zvanični organi, ni zakonodavni ni izvršni, ne bave analizom efekata poduzetog.

Osim toga, kada govorimo o povratnicama, treba imati na umu da je jedan od velikih problema sporog uspostavljanja ravnopravnosti spolova u svim oblastima života i rada u BiH nedovoljna posvećenost ovom važnom demokratskom pitanju i nedovoljno razumijevanje vrijednosti, koje bi moglo donijeti njegovo puno zaživljavanje. Kada bi se briga za upošljavanje žena, specifično žena povratnica, mogla mjeriti brigom koju žene posvećuju svojoj porodici, njenoj egzistenciji i njenom napretku, tada bi aktivitet svih zaduženih i odgovornih subjekata bio daleko veći i učinkovitiji. Ovom prilikom treba snažno naglasiti da, odnos žena kao i povratnica specifično, prema egzistencijalnim problemima i problemima zapošljavanja, može slikovito da se iskaže poznatim frazama: "ne treba mi riba - nauči me da pecam", "neću humanitarnu pomoć - hoću da radim".

Uzrok mnogih problema s kojima se bosanskohercegovačko društvo susreće je izigravanje zakona i njihovo nepoštivanje, kao i toleriranje takvog ponašanja. Naša budućnost, naš razvoj i naš put ka blagostanju za sve ljude, podrazumijevaju posvećenost poštivanju ljudskih prava, uvažavanju potreba ljudi, razvoju demokratije.

Ako želimo ispraviti očitu nepravdu, i ljudsku, i ekonomsku, i socijalnu prema ženama, tada ćemo se posvetiti kreiranju rodno osjetljivih mjera zapošljavanja kao i njihovoj realizaciji, vrlo konkretno i efikasno, stavljajući ih u prioritet, prije svega, u našim lokalnim zajednicama, a potom i u kontekst svih društvenih kretanja u BiH.

Samo konkretni i mjerljivi učinci i rezultati, mogu potvrditi naše opće proklamovano opredjeljenje za uspostavu ravnopravnosti spolova u svim oblastima života i rada i potvrditi našu opredjeljenost u borbi protiv siromaštva, diskriminacije i svjedočiti o našoj posvećenosti evropskom putu.

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

RECENZIJE

Povratak, zapošljavanje i žene kao osnovni pojmovi u ovoj publikaciji prožimaju se i zapravo ukazuju na potrebu za multidisciplinarnim pristupom u efikasnoj realizaciji Aneksa 7 Dejtonskog sporazuma.

Značaj ove publikacije, između ostalog, ogleda se i u tome što ukazuje na važnost povratka na prijeratna prebivališta, kao imperativ kojim će se očuvati duh Bosne i Hercegovine.

Stvaranjem preduslova za kvalitetan život kroz zapošljavanje koje povratak čini održivim, popraviti će se narušena demografska slika Bosne i Hercegovine i sačuvati njena bit u kulturno-povijesnom i političkom smislu. Stoga je održivi povratak na prijeratno prebivalište kao elementarno ljudsko pravo veoma važno, ako ne i najvažnije političko pitanje kojem sve institucije, a ne samo one koje se primarno bave tim pitanjem, moraju u okviru svog djelovanja posvetiti posebnu pažnju.

S obzirom na to da se nije dovoljno učinilo na realizaciji Aneksa 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma kojim je propisana obaveza stvaranja političkih, privrednih i socijalnih uvjeta pogodnih za povratak i skladnu reintegraciju izbjeglica i prognanika, u ovoj publikaciji je s pravom problematizirano pitanje statusa povratnika i dužine trajanja tog statusa, te obaveze nadležnih organa u oblasti socijalnih i ekonomskih prava.

Analiza ove materije će zasigurno uticati na povećanje osjetljivosti javnosti na postojanje problema u vezi sa održivim povratkom, zapošljavanjem i ravnopravnosti spolova, jer je nepobitna činjenica da se ne daje dovoljno značaja integraciji žena povratnica na tržište rada.

Ravnopravnost spolova je osnovno ljudsko pravo i nužan uslov za održivi rast, zapošljavanje i socijalnu koheziju. Jedan od glavnih izazova je povećati zaposlenost žena, poboljšati njihov položaj na tržištu rada i ukloniti rodne jazove, što je dodatno usložen problem kod višestruko diskriminirane kategorije - žena povratnica.

I ova publikacija potvrđuje nužnost "dvotračnog pristupa" rješavanju problema održivog povratka zapošljavanjem povratnika/povratnica, u smislu istovremenog djelovanja na poduzimanju posebnih mjera za naročito i višestruko diskriminiranu skupinu žena povratnica i kreiranju rodno osviještenih politika zapošljavanja i socijalne uključenosti/zaštite.

Prisutnost žena u svim segmentima društva je izuzetno važna, s obzirom na činjenicu da žene najčešće djeluju ne radi sebe, već radi opstanka i boljitka porodice i spremne su na samoodricanje i žrtvu, te kao takve su cijenjene u sredini koja im dopusti da se dokažu.

Također, značajno je istaći da ova publikacije nije samo identificirala problem, nego nudi mjere za njegovo rješavanje, kao i preporuke za realizaciju tih mjera.

Očekivati je da će predložene mjere i preporuke doprinijeti da donosioci odluka na svim nivoima vlasti, od općinskog do državnog, uz kvalitetno korištenje raspoloživih potencijala, u narednom periodu efikasno realiziraju rodno osjetljive mjere sa fokusom na zapošljavanje žena povratnica.

Od izuzetnog značaja je da se u publikaciji fokus stavlja na potrebu edukacije nezaposlenih žena povratnica za obavljanje poslova kojom će se popraviti njihov socijalni i ekonomski status, jer je to ključ i put ka rješavanju problema.

Stoga je realno očekivati da će edukacija i primjena mjera aktivne politike zapošljavanja, naročito afirmativnih akcija, u znatnoj mjeri rezultirati povećanjem mogućnosti zapošljavanja i ekonomskog napretka povratnika generalno, naročito žena povratnica.

Ova publikacija će biti od velike pomoći onima koji se budu bavili problemom povratka u Bosni i Hercegovini i statusom žena, bilo sa stručnog aspekta, bilo da rade u nevladinim organizacijama, agencijama, institucijama zapošljavanja i resornim ministarstvima, ali i onima koji se ovim pitanjem budu bavili u okviru praktičnih društvenih istraživanja.

Nadati se da će ova publikacija i uvođenje gender odgovornog budžetiranja u oblasti rada i zapošljavanja ukazati na nužnost usmjeravanja posebne pažnje na žene povratnice, posebno kod svih nadležnih institucija koje rade na kreiranju i implementaciji politika zapošljavanja, socijalnog uključivanja i socijalne zaštite. Njihova obaveza je da, pored poduzimanja afirmativnih mjera, unapređuju rodno osviještene politike u tim područjima, kako bi bolje služili potrebama građana, kako žena, tako i muškaraca.

Velida Draško
Federalni zavod za zapošljavanje

Publikacija *"Razvijanje mjera za aktivno tržište rada sa fokusom na žene povratnice"* autora Besime Borić pokrenuće sa mrtve tačke krucijalne probleme koji su posljednjih godina prilično zanemarivani.

Rat u BiH trajao je skoro četiri godine i promijenio je u potpunosti socijalnu i ekonomsku sliku zemlje, a njegove katastrofalne posljedice odrazile su se na sve slojeve i segmente društva. Ovu činjenicu autor publikacije potkrepljuje nizom statističkih podataka koji mu služe kao polazna osnova, tačnije sveobuhvatniji prikaz problema za koji je potrebno naći adekvatno rješenje. S te pozicije se i analizira pitanje prije svega položaja žena u BiH koje je zabrinjavajuće, a istovremeno se akcenat stavlja na status žena povratnica, čija su prava ostavljena na margini dešavanja.

U publikaciji se navode i podaci vezani za tranzicione procese kroz koje prolazi BiH. Ti podaci pokazuju da proces ekonomske transformacije zemlje, uključujući i prelazak na tržišnu ekonomiju, gotovo uvijek za posledicu ima pogoršanje društvenog položaja žene, kao i porast diskriminacije žena uopšte. Ako se takvom položaju dodaju i svi negativni aspekti sa kojima se susreću povratnici, onda problemi u ovom domenu postaju još izraženiji.

Iz tog razloga veoma je bitno što se u publikaciji navodi i muška dominacija na političkoj i ekonomskoj sceni, koja je dovela do toga da žene simbolično učestvuju u organima vlasti na svim nivoima, pa samim tim nemaju ni mogućnost da ispolje svoje urođene sklonosti, kao što su brže i uspješnije rješavanje problema, te fleksibilnost kod izbjegavanja bilo kakvog vida diskriminacije. Dakle, u publikaciji se jasno navode faktori koji su limitirajući za žene povratnice, sa posebnim akcentom na zanemarivanje ženskih humanitarnih resursa, ženskog aktivizma i povećanja svijesti o problemima sa kojima se susreću. Sa druge strane publikacija ukazuje na ozbiljne prepreke koje proizilaze iz patrijarhalnog naslijeđa i novih odnosa u društva u tranziciji koji ometaju ostvarivanje rodne ravnopravnosti.

Doda li se tome i realizacija Aneksa 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma i sve ono što prati održiv povratak, s pravom se može postaviti pitanje da li je do sada išta urađeno na unapređenju statusa, odnosno definisanja mjera za poboljšanje statusa žena povratnica koje s pravom možemo formulisati – „Od ranjive do održive grupe“.

Posebnu pažnju treba posvetiti preporukama i perspektivama koje nudi publikacija.

Međutim, sve analize i preporuke zahtijevaju multisektorski pristup, uključivanje svih nadležnih institucija i društvenih aktera na svim nivoima i dugoročni proces promjene svijesti prema ravnopravnosti polova kao vrijednosti za sve. Stoga se sve naredne aktivnosti na promjeni stanja i unapređenju ravnopravnosti polova i položaja žena povratnica moraju zasnivati na stvaranju pozitivnog

U publikaciji su posebno izdvojene preporuke u oblasti rada i zapošljavanja, socijalne i zdravstvene zaštite, te preporuke koje se odnose na višestruko marginalizovane grupe, u koje spadaju i žene povratnice, na koje sve institucije moraju obratiti posebnu pažnju i s tim u vezi zaštititi ih od svakog oblika diskriminacije. Kako se neke od mjera i preporuka u publikaciji odnose na donošenje posebnih strategija za razvijanje mjera za aktivno tržište rada sa fokusom na žene povratnice u oblasti rada i zapošljavanja, izvjesno je da će ova publikacija biti u fokusu implementacije Gender akcionog plana Bosne i Hercegovine, obaveza i nadležnosti institucionalnih mehanizama za ravnopravnost polova i drugih institucija iz resora rada i zapošljavanja kako na entitetskom, takom i na državnom nivou.

Važnost materijala ogleda se i u tome što se kao jedna od mjera predlaže podizanje nivoa obrazovanja, edukacija žena, vraćanje samopouzdanja i njihova socijalizacija.

Konačno, treba naglasiti i to da je značaj publikacije i u tome što se akcenat stavlja na sljedeće:

Da bi uživanje prava bez diskriminacije po osnovu pola funkcionisalo u stvarnosti, te da bi što više smanjili jaz između normativnog i stvarnog, potrebno je zakone primjenjivati, tačnije prestati pravdati i obrazlagati neprimjenjivanje i kršenje zakona činjenicom da zakoni nisu dovoljno precizni i da ne obuhvataju sve ciljne grupe. Situacija stalnih izmjena i dopuna zakona dovodi sva lica, a naročito višestruko marginalizovane grupe, u stanje stalne neizvjesnosti, pa stoga i nemogućnosti ostvarenja osnovnih ljudskih prava.

Ova publikacija se mora posmatrati u širem kontekstu realizacije preporuka i perspektiva, a uspjeh njihove primjene u praksi zavisice od niza faktora. Među njima su kapaciteti i znanja institucija odgovornih za primjenu, informisanost i pravna pismenost građana, podizanje stepena pravne kulture u zemlji, svijesti o ljudskim pravima kao vrijednost za sve promjene načina upravljanja, koje će biti orijentisano na ljude, a ne na njihovu vjersku, etničku pripadnost, pol ...

Publikacija predstavlja značajan materijal sa kojim bi trebalo upoznati sve nadležne institucije, bez obzira da li su direktno vezane za ovu problematiku. Veoma je bitan i stav šire javnosti, jer samo na taj način može se doći do afirmativnih mjera koje mogu vratiti narušeno samopuzdanje žena/povratnica.

Tatjana Banduka
Zavod za zapošljavanje RS

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

LITERATURA

1. *Analiza ankete o ostvarivanju Platforme izbjeglica, raseljenih lica i povratnika 2006-2010*, Unija za održivi povratak i integracije BiH, 2010.
2. *Belić Martina, Rad i žene*, B.a.B.e, 2000.
3. Bojan Šošić i Nina Bosankić, *Socijalna inkluzija žena povratnica u BiH: rodno osjetljiva situaciona analiza*, TPO fondacija Sarajevo, 2009/2010.
4. Dr Jasna Bakšić-Muftić, *Socio-ekonomski status žena u BiH*, Star network, 2002.
5. Dr. Jasna Bakšić-Muftić u saradnji sa Global Rights, *Društveni kontekst za ostvarivanje ženskih ljudskih prava u BiH*, Bosna i Hercegovina, NVO Izvještaj u sjeni.
6. Eurostat za sve zemlje osim BiH. Anketa LFS iz 2008. godine.
7. *Gender akcioni plan BiH*, Ministarstvo za ljudska prava BiH, 2006.
8. *Gender aspekt radnih prava*, Centar za pravnu pomoć, 2009.
9. *Godišnji izvještaj Vijeću ministara o statusu spolova u BiH*, Agencija za ravnopravnost spolova BiH, 2009.
10. *Izvještaj u sjeni*, NVO BiH, 2005.
11. *Jačanje institucionalnih kapaciteta Agencije za zapošljavanje BiH*, 2010.
12. *Kombinirani izvještaj prema Konvenciji o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena u FBiH*, Gender centar FBiH, 2010.
13. Marina Blagojević, *Položaj žena u zemljama Balkana*, Gender centar Vlade FBiH i Gender centar Vlade RS, 2003.
14. Nicola Nixon, *Veze među nama: Društveni kapital u Bosni i Hercegovini*, Izvještaj o humanom razvoju, UNDP, 2009.
15. *Povratak kući, Procjena Sidinih programa integralnog pristupa regiji u BiH*, Sida evaluation 05/19, 2005.
16. *Primjena Evropske socijalne povelje kroz zakone i praksu u BiH*, ICVA, 2009.
17. *Priručnik za uvođenje rodno osviještene politike u politike zapošljavanja, socijalne uključenosti i socijalne zaštite*, Evropska komisija, 2008.
18. *Rad i zapošljavanje, gender aspekt*, Gender Centar RS, 2010.
19. *Revidirana strategija povratka*, Ministarstvo za ljudska prava BiH, 2008.
20. *Sistem ranog upozoravanja*, UNDP, 2008.
21. *Socijalna isključenost u BiH, Izvještaj o humanom razvoju*, UNDP, 2007.
22. Spahić-Šiljak, *Žene, religija i politika*, IMIC, CIPS, TPO, Sarajevo, 2007.
23. *Statistički bilten Agencije za rad i zapošljavanje BiH*, 2009 .
24. Statistički godišnjak 2006. FBiH i Federacije Bosne i Hercegovine u brojkama, 2008.
25. *Strategija zapošljavanja FBiH 2009-2013*, Vlada FBiH, 2009.
26. UNDP, Istraživanje, Oxford Research International, 2008.
27. *Uporedna analiza pristupa pravima izbjeglica i prognanika*, Ministarstvo za ljudska prava BH, 2005.
28. *Zakon o raseljenim licima i povratnicima u RS*, S. g. RS, 23-05
29. *Zakon o raseljenim osobama, povratnicima i izbjeglicama u FBiH*, S.l. FBiH, 15-5.

Web stranice

- <http://www.unmikonline.org/regulations/unmikgazette/05bosniak/BlntCovEcSocCulRights.pdf>
- UNDP, http://gender.undp.ba/Upload/SC/CEDAW_za%20web.pdf
- <http://www.arz.gov.ba/hrvatski/statistike.html>
- Anketa o radnoj snazi, 2009, dostupno na:
http://www.bhas.ba/Arhiva/2009/ankete/ars_2009_001_001-bh.pdf
- Women for Women International 4455 Connecticut Avenue Suite 200, Washington, DC,
www.womenforwomen.org.
- International Crisis Group, *The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina*, 2002, dostupno na:
<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/137%20-%20The%20Continuing%20Challenge%20Of%20Refugee%20Return%20In%20Bosnia.ashx>
- Anketa o radnoj snazi, 2008, dostupno na:
<http://www.bhas.ba/ARHIVA/2008/TB/lfs/lfs-bh.pdf>
- http://www.unhcr.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=396:statistics-2010-june-catid=142:statistics-2010&Itemid=139, UNHCR, juni 2010.
- Privatizacija i transformacija tržišta rada u Jugoistočnoj Evropi, Sindikalna mreža Jugoistočne Evrope za ekonomsku politku, MKSS, 2005.
- Službene novine, godina XII – broj 15, 2005, dostupno na:
<http://www.fmroi.gov.ba/bosanski/zakoni/zakoni/Zakon%20o%20raseljenim%20osobama%20povratnicima%20u%20Federaciji%20BiH%20i%20izbjeglicama%20iz%20Federacije%20BiH.pdf>
- Zakon o raseljenim licima, povratnicima i zbjeglicama u Republici Srpskoj, dostupno na:
<http://www.vladars.net/sr-SP-Cyrl/Vlada/Ministarstva/mirl/DJEL/Documents/Zakon%20o%20raseljenim,%20povratnicima%20i%20izbjeglicama.pdf>
- UNHCR, www.unhcr.ba
- http://www.unhcr.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=396:statistics-2010-june-catid=142:statistics-2010&Itemid=139, UNHCR, juni 2010.
- Službeni glasnik BiH, br.: 23/99, 21/03 i 33/03), Revidirana strategija povratka BiH
- Dayton Peace Agreement, Annex 7, dostupan na:
http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=375
- International Crisis Group, *The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia and Herzegovina*, 2002, dostupno na:
<http://www.crisisgroup.org/~media/Files/europe/137%20-%20The%20Continuing%20Challenge%20Of%20Refugee%20Return%20In%20Bosnia.ashx>
- Report by the Commissioner for human rights, Thomas Hammarberg, juni 2007, dostupno na:
<https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1251561&Site=COE>
- Da li ograničenost vještine ograničava rast u BiH?, april 2010, dostupno na:
<http://siteresources.worldbank.org/INTBOSNIAHERZ/Resources/DaLiOgranicenostVjestinaOgranicavaRastUBIHbos.pdf>
- http://ec.europa.eu/employment_social/gender_equality/docs/2007/manual_gend_mainst_r_en.pdf

TPO FONDACIJA ZAHVALJUJE VLADI KRALJEVINE NORVEŠKE

